

Cirurgia of Hantgewerck int lichame der menschen

Johannes Coninck

editie Willy L. Braekman

bron

Johannes Coninck, *Cirurgia of Hantgewerck int lichame der menschen* (ed. Willy L. Braekman). Omirel UFSAL, Brussel 1985.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/coni004ciru01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / erven Willy L. Braekman

I. Inleiding

1. Achtergrond

Het is voldoende bekend dat op het gebied van de geneeskunde in het algemeen, en van de chirurgie in het bijzonder, de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen een belangrijke bijdrage hebben geleverd tot de vooruitgang van deze wetenschappen.

De traktaten in het Nederlands, die uit die periode tot ons zijn gekomen, zijn niet alleen groot in aantal maar dienen ook qua originaliteit indrukwekkend genoemd te worden.

Het hier uitgegeven chirurgisch traktaat, dat alleen in een afschrift uit de tweede helft van de zestiende eeuw is bewaard, kan deze indruk alleen maar versterken. Wellicht is een zekere Johannes Coninck alleen maar de copist ervan, maar bij gebrek aan nadere informatie over de auteur zelf, zullen we met hem, voor de toeschrijving van het traktaat, genoeg dienen te nemen.

Een opvallend kenmerk van dit traktaat is zijn vraag- en antwoordvorm. Deze structurering vindt men in geen ander Middelnederlands traktaat over deze materie terug, zodat alleen al om deze reden, Johannes Conincks werk ruimschoots onze aandacht verdient.

Vooraleer echter verder op dit werk in te gaan, lijkt het aangewezen even een bondig overzicht te geven van de rijkdom aan de Nederlandstalige chirurgische traktaten uit de late middeleeuwen en vroege zestiende eeuw.

Er zijn vroege Nederlandse vertalingen bewaard van de heilkundige werken van Lanfranc van Milaan, de stichter van de Franse chirurgische school, die met zijn beroemde *chirurgia magna* en de verkorte versie daarvan, de *chirurgia parva*, een sterke invloed heeft uitgeoefend. In Nederlandse vertaling werd het laatstgenoemde werk ook reeds in 1481

en opnieuw in 1529 gedrukt.

Ook de *Chirurgia magna* van Bruno de Longobardo werd op het einde van de middeleeuwen in het Nederlands vertaald. Dit is eveneens het geval voor de *Summa de modo medendi* van Gerard van Cremona en een ander, meer algemeen geneeskundig werk, de *Practica parva* van Roger Frugardi, maar tevens voor de uitvoerige *Chirurgia* van Guy de Chauliac en de even omvangrijke *Cyrurgie* van Henri de Mondeville.

Naast deze werken, waaraan welbekende namen verbonden zijn, treft men in Middelnederlandse handschriften nog andere chirurgische traktaten aan, die echter tot op heden niet werden geïdentificeerd of bestudeerd. Dit geldt trouwens ook voor een aantal vroege drukken als *Die Peerde der Chirurgien* van 1553 en andere, gelijkaardige werken¹.

Hoewel er dus ook op dit gebied van de Middelnederlandse artes-literatuur nog heel wat voorafgaande tekstuitgaven en studie nodig zullen zijn, vooraleer aan een degelijke synthese kan worden gedacht, is de situatie voor de chirurgie wat dat betreft gunstiger dan voor andere deelgebieden van de artes.

Zo werd reeds in het begin van de tweede helft van de vorige eeuw de aandacht gevestigd op een van de bekendste Nederlandse artsen uit de middeleeuwen². Toch is het de verdienste van Van Leersum geweest de tekst van de traktaten van twee Vlaamse laat-middeleeuwse chirurgen te hebben uitgegeven.

1 Zie R. Jansen-Sieben, 'Middelnederlandse Vakliteratuur', in : G. Keil und P. Assion (eds.), *Fachprosaforchung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur* (Berlin, 1974), pp. 24-69.

2 M.C. Broeckx, *La chirurgie de maître Jehan Yperman, chirurgien belge (XIIIe-XIVe siècle), publié pour la première fois d'après la copie flamande de Cambridge* (Anvers, 1864). Deze Franse vertaling was reeds het jaar te voren in de *Annales Acad. archéol. belge* XX (1863), 128 e.v. verschenen.

De bekendste is zonder twijfel de Westvlaming Jan Yperman die in de veertiende eeuw leefde¹. Reeds bij zijn tijdgenoten had hij een grote reputatie opgebouwd. Heel te recht, overigens, daar hij met bepaalde opvattingen ver op zijn tijd vooruit was.

Wat over Yperman zoëven werd gezegd, geldt in ruime mate ook voor Thomas Scellinck die van Tienen afkomstig is maar op latere leeftijd als stadsarts te Namen werkzaam was². Zoals Yperman heeft ook hij een verheven deontologische opvatting van zijn beroep zoals expliciet uit zijn werk blijkt.

Naast deze twee 'groten' van bij ons, dient hier ook de anoniem gebleven tijdgenoot vermeld te worden die zichzelf de 'Jonghe Lanfranc' noemt, uit eerbied, zo neemt men aan, voor de hierboven genoemde Milanees die hij blijkbaar als zijn leermeester beschouwde³. Alhoewel deze 'Jonghe Lanfranc' in zijn chirurgisch werk veel minder veelzijdig is dan de twee reeds genoemde Nederlanders, heeft zijn traktaat toch een grote verspreiding gekend, zoals blijkt uit het betrekkelijk groot aantal handschriften, waarin het tot ons is gekomen.

Verder is er nog een zekere Meester Jan Bertrand van wie een traktaat, getiteld 'Die slotel ende die bloemen vanden surgien', in een handschrift bewaard is. Het werd echter nog niet uitgegeven of nader bestudeerd.

Het aantal, de verscheidenheid en de kwaliteit van de Middelnederlandse chirurgische traktaten is dus groot. De hierna volgende uitgave van Johannes Conincks 'Cirurgia' kan dit, zoals reeds gezegd, alleen maar bevestigen.

1 E.C. Van Leersum, *Die 'Chirurgie' van Meester Jan Yperman* (Leiden, 1912).

2 E.C. Van Leersum, *Dat 'Boeck van Surgien' van Meester Thomaes Scellinck van Thienen* (Opuscula selecta Neerlandicorum de arte medica 7, Leiden, 1928).

3 R. Müller, *Der 'Jonghe Lanfranc'* (Diss. Bonn, 1968).

Over Johan Coninck is mij verder niets bekend. Hij noemt zichzelf slechts eenmaal in het handschrift, waarin dit traktaat voorkomt¹. Weliswaar gebeurt dit niet in het hier uitgegeven traktaat maar op een andere plaats in het handschrift, die echter wel door dezelfde hand als de 'Cirurgia' is geschreven. Hij blijkt wel een meester met grote ondervinding te zijn. Met zijn kennis van de 'oude' meesters en van de 'nieuwe' combineert hij een wellicht op eigen ervaring steunend persoonlijk inzicht. Wanneer de opinies van de oude en de nieuwe meesters met elkaar in tegenspraak zijn, lijkt zijn voorkeur uit te gaan naar wat de nieuwe meesters voorhouden, maar soms ook spreekt hij toch geen eigen voorkeur uit. Zo lezen we in nr 52 :

'Die oude meesters nemen comijn ende was maer ten is nijet goet bijden newen meesters maer al quaet'.

Deze 'Cirurgia', zoals die in het zestiende-eeuwse handschrift bewaard is, is zeer waarschijnlijk een kopie uit een ouder handschrift, zoals blijkt uit verscheidene passages die corrupt zijn².

Yperman en Scellinck lieten hun werken voorafgaan door morele beschouwingen over de beroepsernst en de deontologie. Deze algemeenheden vindt men bij Johannes Coninck niet. Hij richt geen verwijten tot de ongeleerde vakgenoten, alhoewel zij die, 'naect van clergien', als chirurgijnen optreden, ook voor hem wel een doorn in het oog zullen geweest zijn.

In tegenstelling met Yperman en Scellinck noemt Coninck ook geen namen van patiënten die hij met succes zou behandeld hebben.

Wat Johannes Coninck echter wel gemeen heeft met zijn illustere collega's is dat ook hij blijkt geeft van het hoge peil van de Nederlandse chirurgische praktijk in de late middeleeuwen. Toch is zijn traktaat veel kleiner van omvang en beperkt het zich tot een aantal aspecten, een

1 Zie verder.

2 Zie de voetnoten bij de tekst.

reeks veel voorkomende ingrepen, waarbij een groot aantal, die bij Yperman en Scellinck wel besproken worden, hier helemaal niet aan bod komen, zoals verder nog zal blijken.

Hij moet in alle geval een heelmeester met gezag geweest zijn, te oordelen naar de autoriteit, de zelfzekerheid waarmee hij kordaat antwoordt op specifieke vragen. Zijn persoonlijke ervaring blijkt uit talrijke details. Ook zijn er merkwaardige persoonlijke 'handgrepen', zoals de door hem met succes toegepaste manier om een ontwrichte schouder weer in orde te brengen : 'een conste plege ic te doen die mij noijt en schilde ...' (n° 95).

Het aantal oude en nieuwe meesters, waarop hij zich beroept, is kleiner dan die welke door Yperman en Scellinck worden genoemd.

De meester die in de tekst het meest wordt vermeld, is Lanfranc van Milaan : zesmaal komt zijn naam voor, een paar keer ook verhaspeld¹. Samen met de 'Jonghe Lanfranc' dient Conincks traktaat dus wellicht vooral binnen de invloedssfeer van de grote Milanees gesitueerd te worden.

Lanfranc is trouwens de enige meester die er voorkomt. Wel wordt aan enkele oude meesters gerefereerd : Galenus komt driemaal voor², Avicenna tweemaal³, Ypocras⁴ en de '.iiij. meesters'⁵ slechts een enkele keer.

Wat de mogelijke verwantschap betreft tussen het hier uitgegeven traktaat en het werk van de andere, reeds

1 Zie nr. 26, 31, 43, 52, 87 en 98.

2 Nr. 31, 66 en 81. Galenus leefde van 129 tot ca. 200 na Christus; hij was afkomstig uit Pergamum en diende Keizer Commodus als lijfarts. Zijn verzameld werk werd door K. Kühn uitgegeven (Leipzig, 1826-33).

3 Nr. 88 en 94. Eigenlijk heette hij Ibn Sina (980-1037). Hij is de voornaamste vertegenwoordiger van de Arabische geneeskunde. Zijn *Canon* werd op een lijn gesteld met het werk van Galenus.

4 Nr. 84. Hippokrates (vijfde eeuw) is een van de grootste artsen van alle tijden; zie W.H.S. Jones (ed.), *Hippocrates with an English Translation* (New York, 1923).

5 Nr. 69. De vier meesters van Salerno : Archemachei, Petronicelle, Platearius en Ferarius, zoals ze traditioneel genoemd werden.

bestudeerde Middelnederlandse werken over dezelfde materie valt alleen een treffende gelijkenis te vermelden met enkele passages in Ypermans 'Chirurgie'. Deze plaatsen zijn : n° 11 (Yperman, p. 6), n° 18 (Yperman, p. 24), n° 28 en 29 (Yperman, pp. 10-11), n° 34 (Yperman, p. 58), n° 61 (2° al.) en 62 (Yperman, p. 141) en n° 73 (Yperman, p. 145). Het relatief gering aantal van deze sterk verwante passages, samen met de mogelijkheid dat zowel Yperman als Coninck hier op gemeenschappelijke oude of nieuwe meesters steunen, maken het zeer onwaarschijnlijk dat Coninck het werk van Yperman zou gekend en gebruikt hebben.

2. Het Handschrift

A. Beschrijving.

Het handschrift bevindt zich in de bibliotheek van het museum van de Stichting Oud-Hatterm, in Hatterm, een kleine stad in de buurt van Zwolle (Gelderland) en is tot op heden onbekend gebleven¹.

Dit manuscript in kwarto-formaat is op papier geschreven en telt 263 bladzijden. Oorspronkelijk waren er 269 pagina's maar tussen blzn. 124 en 125 zijn drie bladen, d.i. zes bladzijden verdwenen. Het is voor het grootste gedeelte geschreven in een en dezelfde hand die uit de tweede helft aan de zestiende dateert.

Over de plaats waar het geschreven werd zijn in het handschrift geen gegevens voorhanden. De spelling is duidelijk Brabants, met de typische dubbele *ff* op het einde van woorden als *aff*, *off*, enz. Alhoewel de tekst dus door een Brabander geschreven lijkt, is het goed mogelijk dat hij teksten uit andere gebieden gecopieerd heeft. De taal is immers een mengtaal met overwegend Brabantse vormen (*erm*, *werm*, *vleis*) naast Hollandse (*luffer* en *gesaeften*, naast *saechten*), Vlaams-Hollandse (*arm*, *warm* enz.), en

1 Het heeft er de signatuur C 3. Voor een ander hs. dat daar wordt bewaard, zie mijn : 'Een Hattens Handschrift: belangrijke Aanwinst voor de Middelnederlandse artes-literatuur', *Volkskunde* LXXXIV (1983), 301-331.

Vlaamse (*vp*, *vlees*). Op Vlaanderen wijzen verder vormen als *aestige* (n° 57), *harterien* (n° 34), *heffen* voor *effen* (n° 13), *ardich* (n° 64) voor *hardich*, enz.

Het lijkt aannemelijk dat de teksten in dit Hattemse handschrift werden geschreven door een naar het Noorden uitgeweken Brabander die zelf wellicht oudere Vlaamse of Brabantse teksten heeft gecopieerd en gedeeltelijk qua taal heeft aangepast.

De enige naam die in het zestiende-eeuwse handschrift voorkomt is die van een zekere Johannes Coninck. Alhoewel de tekst herhaaldelijk, bijna systematisch in de ik-persoon gesteld is, wordt alleen op blz. 93 onverwacht de naam van deze ik-persoon genoemd : 'ick Johannes Coninck'. Deze heelmeeester - waarover mij verder niets bekend is - heeft dit handschrift dus wel samengesteld. Wellicht heeft hij daarbij oudere teksten uit andere handschriften gecopieerd, terwijl sommige tekstgedeelten ook wel op zijn eigen praktijk zullen gebaseerd zijn.

Het handschrift bevindt zich nog in zijn oorspronkelijke band van buigzaam perkament met overslaande flap. Op de binnenkant van het voorste plat komt de naam voor van een vroege bezitter : Andries van Malle. Dit is misschien dezelfde als de heelmeeester Andries die in een interessant huurkontraat voorkomt dat op het einde van het manuscript, in een hand, verschillend van die van Johannes Coninck, is toegevoegd (zie n° 16 van de hiernavolgende inhoudsopgave).

Tussen de perkamenten kaft en het eerste katern bevindt zich als versterking een strookje perkament, een deeltje van een akte uitgaande van de 'Abbas monasterij sancti Gertrudis Louanii', de abt van de Augustijnerabdij van St. Geertrui te Leuven. Dit strookje perkament bevestigt dus de zoëven vermelde hypothese over de Brabantse oorsprong van Johannes Coninck.

In de loop van de zeventiende eeuw bevond het manuscript zich in de provincie Utrecht. Dit kan men afleiden uit de namen van personen die genoemd worden in toevoegingen uit die tijd op oorspronkelijk onbeschreven bladen van

het handschrift (pp. 125-45)¹ : zo is het daar vermelde 'Rijsenborch' wellicht Driebergen-Rijsenburg dat in deze provincie gelegen is.

Zoals reeds gezegd werd in het grootste gedeelte van het handschrift geschreven door Johannes Coninck. De oorspronkelijk onbeschreven bladen (p. 92, 98-99, 125-45, 149-85, 199-200, 243 en 251-59 (gedeeltelijk), werden in de loop van de zeventiende eeuw met allerlei toevoegingen gevuld. Slechts een klein aantal bleven daarbij volledig of gedeeltelijk blanco, zoals ook uit de nu volgende inhoudsopgave moge blijken.

3. De Inhoud

1. Aantekeningen, penprobeersels en drie recepten

(pp. 1-3)

Bij de recepten vindt men het volgende

Om vis te vangen.

Recipe een loot oculus yudij, 2 loot bilsaet, een half loot heems saet, een halff loot venkel saet oft canuwe ende een lb. groen kees, ende de krumen van een groot duyts broot ende dit gestooten tsamen wel stijue ende een lepel honichs daer inne.

Pagina 2 is blanco.

2. Urinetraktaat

(pp. 4-7)

Inc. : Item als die orijn root ende claer is oft malueseije waere oft wat rooder soo is die siecten heet ende drooge / die moet ghij desen dranck maken / neemt anduij, sukereije, violen bladeren, suerinck ...

Expl. : ... Item als die orine siet oft olie ware ende stinck oft als hij ruck oft riecket als gaer weij / die sal steruen.

Zie ook n° 16(a) hierna.

3. Elf losse medische recepten.

(pp. 7-10)

Hierbij o.m. 'Een warachtich beproeft stuck voir die popelsije', om 'Clapooren te doen sweeren', en 'Een papken voir quade kelen die van binnen toe willen swillen'.

4. Pokkentraktaat, gevolgd door allerlei recepten en eindigende met een uitvoerig 'costelijck confortatijff secreet'

(pp. 11-34)

Inc. : Voir die pocken

Item dits die dranck diemen drincken sal Int eerst eermen yet anders doen sal wantmen moet eerste purgeren eermen van buyten yet doen sal Item neemt bladen ende bloemen van buglossa van scapiose wilde hoppe

...

Expl. : ... dat het conffortatijff al gemaect is dan neemt v gout weder vuyt ende wasset schoon v gout dat en is niet te lichter oft te arger niet ende het geeft dat confortatijff een verborgen smaec ende craft meer danmen geloouen mach.

5. Hoe een vroedvrouw een vrouw zal helpen bij het baren.

(pp. 35-41)

Zie mijn : 'Johannes Conincks Instructies voor Vroedvrouwen', *Volkskunde* (ter perse).

6. Losse medische recepten

(pp. 42-48)

Hierbij komt een uitvoerige 'salve secreet bouen all' voor die 'unguentum filosoforum' genoemd wordt.

7. Medisch handboek

(pp. 49-91)

Inc. : Van siecten der leden ende eerst van nauwen adem tocht dat asma hiet Capitulum.

lerste siecte is de borste ende longen is arbeijt van adem vuyt ende in te winnen daert leuen bij staet om dattet herte daer mede veruerscht ende gecoelt wort ...

Dit medisch traktaat gaat geleidelijk over in allerlei recepten en lijsten van simplicia 'die openen' (p. 87 en 90) of 'die consolideren alle wonden' (p. 88).

Pag. 92 was oorspronkelijk blanco; in de 17e eeuw werden er vijf recepten op toegevoegd.

8. Wonderdranken en recepten.

(pp. 93-97)

Inc. : Een wonden dranck van (*lees* : die) marcus de Jode vant ick Johannes Coninck hebse onderuonden menich weruen aen mannen ende vrouwen aen jonck ende aen oude hoe sij gesteecken ende gehouwen waren aen al den lichaem ...

Op p. 96 staat een 'Meester lowis wonderdranck' :

Neempt wintergroen m.j. muer mette roode bloemen betoni senekel buggel sigille marie witte bijuoet doirgaende sondau ana m.s. crapmee m.j. stoot elck op hem seluen ende sietet samen in een stoop wijns tottet derdendeel versoden is doeter toe broot suijker lb. s. drinck daer aff drij reijsen sdaeghs al warm telken een glas vol ende op die wonde legt een cool blat ende dat veruolght tot ghij te vollen genesen sijt.

9. Medische recepten in twee latere handen.

(pp. 97-99)

O.m. tegen 'wonden daer vier in coemt' en voor hen 'die dat water laden', waarin men leest dat men moet gebruiken 'veel (= *klimop*) die aende boomen wast die de wijntappers voir de deur hangen'.

Pp. 100-102 zijn blanco.

10. Tweedelig chirurgisch traktaat in vraag en antwoord, over wondbehandeling en over 'brekinge ende ontsettinge'.

(pp. 103-122).

Dit traktaat wordt hier uitgegeven.
Pagina 123 is blanco.

11. Latijnse exorcismen van zout en water.

(p. 124)

Tussen p. 124 en 125 zijn 3 bladen (6 blzn.) uitgesneden; hierop kwamen zeer waarschijnlijk nog meer exorcismen voor.

12. Medische recepten uit de 17e eeuw in verscheidene handen.

(pp. 125-145).

Een paar keren wordt de naam genoemd van 'dokter Johannus broeckhuysenus', van wie gezegd wordt dat hij bepaalde recepten zou geprobeerd hebben. Op p. 133 staat de volgende nota : 'Alle dese stucken van medicijnen zijn gecomen van frederick de renckhoue van de heer van wilp'. Op dezelfde blz. volgt een recept 'gecomen vande heer van rysenborch ende heeft er ouer de hondert mede genesen'. Op p. 134 volgt een recept 'gecomen vande (heer) van wilp alijt van brouchorst' (deze jonkvrouw Alijt van Brouckhorst wordt ook nog op pp. 139 en 144 vermeld). Op de volgende bladzijde staat een recept 'gecomen vanden heelmeester vanden graef van cuylenborch' en op p. 135 een middel tegen 'die doofheijdt gecomen van naplis dat Joncker Joost pieck gesonden heeft aende heer van rijsenborch'.

Pp. 146-148 zijn blanco.

13. 'Dit sijn alle tesamen schoon stucken om te gebruijcken in tijden van pest' : voorschriften en recepten tegen de pest, uit de 17e eeuw.

(pp. 149-163).

14. 'Hier na volcht een tracktaet voor de pest met eenige goede ende natuerelijcke remedien' (17e eeuw).

(pp. 163-185).

Inc. : Dat eerste cappittel vande oorsaecke der peste. De pest behaluen dat sij ons van god almachtich toegesonden wort als een plage ofte straffe onser sonden soo compt sij toch natuerlijcker wijze te spreecken van de besmette ende vergifte locht welcke vande sterren des heemels ende hare boose vapueren ofte wasemen ...

Dit traktaat bestaat uit 12 hoofdstukken.

Pp. 186-198 zijn blanco.

15. 'Item dit gebruik vant pestwater is in manieren als volcht' (17e eeuw).

(pp. 199-200).

16. Uitvoerig medisch handboek, bestaande uit zes delen.

(pp. 201-261).

Inc. : Om beter wille van v lieue vrient soo wil ick v hier scrijuen een cort tractaet tot gesondicheijden us lichaems ende want ghij nijet en begeert te winnen soo wil ick v cort maken Eerstwerff soo wil ic v scrijuen wat seker punten ende bekenningen der orinen om te bekennen uwe gebreken, voort soo sal ic v leeren bekennen sonderlinge punten bijden pulse dat es te seggen wat siekten den puls beteekent. Voort sal ic v beschrijven vanden sweete wie ghij bekennen moecht eenige siekten. Ende oijck want vanden speekele. Voort sal ic schrijuen die viere principale complexien des menschen elck besonder be(te)kennisse. Oock sal ick v schrijuen wie ghij sult bekennen die ingewanten des menschen dat ghij moecht weten wat herte leuer longen ende milte is. Ende als ghij bekent wat gebreke dat ghij lidende sijt sal ic v leeren alle die me(dici)ne daer toe dienende vanden hoofd tot den voeten toe. Ende alsoe ic aldercortste can want geen lanck sermoon en doocht v want het soude alte seere lanck moeten vallen te scrijuen nader speculatie. Maer alleene nader practijken eest dat ic schrijue als ick v sere ende bekenne aenden mensche ...

Op te merken valt hierbij dat van de zeven delen die in de bovenstaande inleiding aangekondigd worden, er maar zes ook werkelijk in het traktaat voorkomen ('Vanden speekele' ontbreekt).

De volgende delen komen in het traktaat voor :

- a) Urinetraktaat (pp. 201-208).

Inc. : Als ghij wilt v orine besien soo suldi hebben een schoon claer glas ende daer na suldi uwe orine ontfaen nader middernacht als die mensche heeft gerust ende dat glas bouen stoppen ghij sult des auonts redelijc leuen eten ende drincken also dat die natuere niet en verandere ende emmer behoort dat ghij sult hebben geslapen eer ghij sult ontfangen uwe orine inden gelase ...

Expl. : ... Maer mannen orine es altoos vele claerder ende vele cleynder dan vrouwen ende dat geuerwet gelick den goude om dat die man heet es.

Zie ook n° 2 hierboven.

b) Polstraktaat (pp. 208-213)

Inc. : Die puls is een berueringe des herten ouermits den gheeste inder arterien die daer gheschiet nader verwijdinge of der vernauwi(n)ge oft bedruckinge ...

Expl. : ... Die x^e heet serrine om dat hij gelijk es den tanden van eender sagen want inden eenen vinger geueelt men eenen tant ende dan daer na een ijdel stadt ende dese betekent dit doot.

c) Traktaat over het 'sweeten' (pp. 213-215).

Inc. : Auicenna scijt dat die sweet coempt in eenen gesonden mensche bij tijden ende in eenen siecken oijck bij tijden. Als die gesonde vele sweet wakende sonder arbeit van buijten oft groote hitte dats quaet ...

Expl. : ... ende wat schuym ende rootachtich dats teecken dat thoot pijnje lijdet ende die borst.

d) Van de vier 'complexien' (pp. 215-216).

Inc. : Hier wil ic spreken van 4 complexien i luttelken die sijn vloijende inden mensche Dat teeken als die sanguine oueruloijt inden mensche wel geuleest wel geuarwet die mont suete ...

Expl. : ... (Melancolije) ... helpt voeden die leden die met melancolije bloede geuoet sijn ende verwect den appetijt der magen ende voet de milte.

e) 'Vander an(a)thomien' (pp. 216-217).

Inc. : Hier wil ick lichtelijck serijuen vanden an(a)thomien ende eerstwerf vanden hoofde ende dan lichtelijck gaende duer den lichaem. Dat hoot heeft een hert been daer onder sijn twee liessen ...

Expl. : ... (Die blase) ... Maer die arterien comen vander herten ende leueren ende dragen geestelijck bloet ende sijn puls aderen ende hebben twee rocken om die edelheijt te behouwen des leuens.

f) Uitvoerig receptarium tegen allerlei kwalen (pp. 218-264)

Inc. : Nu weet dat ick hier hebbe onderwijst een deel die heijmelijcheit der medecynen alsoe dat ghij lichtelijck moecht bekennen allen manieren van siecten als bijder orinen bijden puls ende bijden sweete ende en es nijet dan die rechte practijck. Nu wil ic v voort leeren die medecijnen dienende tot elke siecheijt cort ende lichtelijck voort gaende nader gesetter const inder apoteke ...

Sporadisch komen enkele Latijnse recepten voor. De 'geleerde' recepten wisselen af met meer populaire remédies. De laatste bladzijden (p. 242, 250-264) waren oorspronkelijk geheel of gedeeltelijk blanco; hierop werden in de 17e eeuw allerlei recepten toegevoegd. Blz. 255-256 is gedeeltelijk weggescheurd; het eropvolgende blad ontbreekt en blz. 257-258 is voor de helft weggescheurd.

Onderaan op blz. 250 staat in een andere zestiende eeuwse hand de volgende aantekening betreffende de huur van een kamer door de heelmeester Andries, misschien de Andries Van Malle wiens naam op de binnenkant van de perkamenten kافت voorkomt :

Tis ondersproken inde huyshuere van calleken ende ick andries al wat ic op de camer niet setten en can ouermidts mij niet mogelijcken is want ic meer huysraets hebbe, dat soude ick op hanssen camer setten stoelen potten ende al dat ic heb ende ons vuyl schotelwaters alsoo dat wij daer op ende aff mogen tonsen belieuen gaen ende op diricx nieu achtercamer een schap maken achter de deure om meesterije daer op tsetten ende met volck daer op tspreken dat met wateren coempt oft daer ic mede te handelen hebbe ende oyck mijn schotelwater achter op de camer vorseit vuyt te ghieten buyten der vensteren ende den torfft bouen in thochste te leggen met mijn prondelic de tonnekens met de tobben inden kelder ende heb ic eenen patient te meesteren op mijn camer te leggen so sou mijn huysvrouw ende ick op heur camer slapen soo lange ende de heur sal dueren wil godt soo lange dirick aen tvoirseide huys huer heeft ende indien ic vander camer wil sal dirick vorseit ses weken te voren opseggen.

Op blz. 252 staat een remedie tegen aambeien, waarvan wordt gezegd dat ze met goed gevolg gebruikt werd; zo werd peeter den oude kleer cooper op de vrijdaeghsse mert ermee genezen. Jammer genoeg wordt nergens de localiteit genoemd waar 'peeter' of 'andries' woonden.

17. Uittreksel uit een reklametekst voor een dokter (Andries ?).

(p. 262).

Inc. : Cotype. Ter ootmoediger begeerten van eenige siecke personen hier comen woonen een expert medicijn meester die den armen gerne helpt om godts

wille ende die rijcke om gelt die welcke genesen can alle siecten der menschen ...

18. 'Ick sal v togen die gewichten der medecijnen'

(p. 262).

De medische gewichtsaanduidingen met afbeelding van een apothekersweegschaal (pentekening).

Blz. 263 is blanco.

19. Bladvullingen, een paar recepten in 17^e-eeuwse handen, een versje en enkele berijmde spreuken.

(p. 264).

De berijmde delen zijn : een religieus versje :

Steect op v pijlen sachtmoedich heere (d.i. God)
Speelt op de herpe hout op van schieten
verhoort v kinders roepende tuwer eere
dat sij met v oock uwe gratie genieten.

en twee spreuken :

die bloemkens plucken deur des meys virtuyt
wacht v wel tserpents dat schuylt int cruyt

rooskens plucken is lustich ende soet
maer siet dat ghij (u) geen seer en doet.

3. De Inhoud van het traktaat.

Het hier uitgegeven traktaat (pp. 103-122 van het handschrift)¹ bestaat uit twee delen, waarvan het eerste veel uitvoeriger is dan het tweede. In elk van beide delen is de verdere indeling gebeurd door preciese vragen, waarop dan een min of meer gedetailleerd antwoord volgt.

Het eerste deel bestaat uit tachtig 'hoofdstukjes' of vragen die alle handelen over wonden.

De eerste vier handelen over algemeenheden in verband met het 'hantgewerck int lichame der menschen' en over

¹ Zie de beschrijving van het Hs. hierboven (n° 10).

de soorten wonden. De vragen 5-29 behandelen allerlei aspecten van wonden van het hoofd; de vragen 30-51 bespreken wonden in handen of andere ledematen maar ook spasma, dodelijke wonden, wonden veroorzaakt door dieren, etterende en zwerende wonden en andere mogelijke complicaties die bij wonden in het algemeen, d.w.z. wonden die niet in een bepaald deel van het lichaam gelocaliseerd worden, kunnen voorkomen. De overblijvende vragen (52-80) in dit deel zijn gewijd aan wonden in ogen, lippen, oogleden, neus en andere delen van het aangezicht; hierop volgen wonden in de hals, de keel, de schouders, de armen, de borst, de longen, het hart, het middenrif, de rug, de lever, de buik, de maag, de milt, de nieren, de blaas, de 'vede', de 'moedere', de darmen, de benen en de 'cullen'.

Het tweede deel (81-98) behandelt 'die brekinge ende ontsettinge', d.w.z. de gebroken en ontwrichte ledematen.

De meeste van de 'capittels' in dit deel bespreken de behandeling van breuken en ontwrichte ledematen in het algemeen, zonder preciese localisering in het lichaam. Toch wordt ook aandacht besteed aan een gebroken neus, kaak en sleutel- of borstbeen, en aan ontwrichting van de schouder of de elleboog.

Dit tweede deel lijkt oorspronkelijk te eindigen met het antwoord op vraag 96, dat gevolgd wordt door de woorden: 'Et sic est finis deo gratias', maar toch volgen nog - in dezelfde hand en dezelfde inkt - vragen 97 en 98 die bij de voorgaande hoofdstukken aansluiten en er blijkbaar ook nog bijhoren.

Inhoudstafel

Die questien vanden wonden

1. Waer salment (chirurgie) eerst beginnen ?
2. Waer omme ?
3. Wat is een simpel wonde ?
4. Wat is een gecompeneerde wonde ?
5. Wat medecijne is men schuldich te doene tot thoofwonde ... ?
6. Wat sult ghij doen ten eersten vermakene tot hoofwonden ?
7. Wat soude men doen als dat vlees vanden hoofde ware gewont met sneden der wapene ... ?
8. Hoe wijde steect ghij die steken ... ende waer beghint ghij ?
9. Hoe diepe steectmen die naelde ende cnooptmen den draet ?
10. Wat salmen doen tot wonden die seer bloijen ?
11. Waer aen salmen kennen ... oft bloet compt vuyt een adere oft vuyt eenre arterien ?
12. Wat salmen doen als een vac vanden hoofde afgeslegen is ?
13. Wat salmen doen oft tbeen al af ware ende doirgaende ... tot dura mater ?
14. Wat salmen doen oft daer mede aff ware een vac van eenen beene ?
15. Wat suldij doen tot eene groote buijle int hoofd sonder wonde ?
16. Wat salmen doen tot ffrutsuringe oft buijle daert vlees seer ontween is ... ?
17. Wat suldij doen ten eersten oft daer ware eenige groote frutseringe met eenre cleenre buijlen met eenen cleenen gate ?

18. Waer bij soutment kennen oft dat hoeft gebroken ware sonder wonde ... ?
19. Wat salmen doen als thoof is gebroken met wonden int vlees ?
20. Wat suldij doen metten gebrokenen beenen ... alsmer geen wonde en vint ... ende nijet tasten oft sien en mach ?
21. Wat suldij doen oft sij vaste houden oft die stucken gedoken sijn ... tot dura mater ende totter hersenen ?
22. Wat suldij doen op die misdoende beenen als ghijse niet vuyt doen en moecht ?
23. Wildij altoos houwen int herssenbecken alst gebroken is ?
24. Welcken tijt suldij die beenen vuyt doen ?
25. Wat salmen doen als die beenen vuyt sijn gedaen ?
26. Wat suldij doen ten anderen oft ten derden vermakene als die wonde wel draecht ?
27. Wat suldij doen als die broke oft schore vanden hoofde effen sij ende ghij geen been vuyt en doet ?
28. Waer aen suldij kennen oft dura mater gequetst is ?
29. Waer aen suldij kennen oft pia mater is gewont ?
30. Wat suldij doen tot wonden van frutsuringe met plomper dinc dat nijet en snijt ... ?
31. Wat suldij doen als die senuen in handen oft in anderen leden gefrutseret sijn ?
32. Wat medecijn orbortmen meest int vlees alst veel etters geeft ?
33. Wat is spasme in wonden ?
34. Hoe vele manieren van spasme sijnre ?
35. Welck sijn die wonden die van noode sterfelic sijn ?
36. Wat suldij doen tot wonden van verwoede honden ende serpente ende andere dieren ?
37. Waer aen suldij kennen oft die wonde gefenijnt is ?

38. Wat suldij doen totter cueren als die wonden gefenijnt oft verwoet of dul sijn ?
39. Waer omme wast quaet vlees in wonden ende waer aen salment kennen ?
40. Wat suldij doen als quaet vlees is gewassen in wonden, hert, morw, saechte oft middellic ?
41. Wat suldij doen als een wonde is seer root ende seer swert ende daer mede geswollen ?
42. Wat suldij doen voort ten anderen oft ten derden vermakene als die wonde wel droget ?
43. Maer als de wonde seer swert inde seer root is ende daer mede is geswollen ?
44. Waer aen salmen kennen die medicijnen ... oft goet is ende behoulic, oft contrarie ... ?
45. Wat medicinen salmen daer toe vuegen ?
46. Wat dingen is quade discretien ?
47. Waer ane suldij kennen dat quade discretie coempt ?
48. Waer mede suldij quade discretien weeren als sij coempt ?
49. Wat dingen belet meest die wonden die heelen tot haren tijt ?
50. Waer bij coempt toe dat eene medicine wort geleijt op een let die wonde heelt ende vanden seluen medicine alleene geleijt op een ander let, die wonde wijt ... ?
51. Wat bediet dat twee lieden wordden gewont ... die eene is te wachtene ... dat hem geene cortsen aen en compt. Ende den anderen en der men nijet verbieden ... want hem en mach geene cortse toecomen ?
52. Wat suldij doen tot wonden vanden oogen ... ?
53. Wat suldij doen om te heelene die wonde der lippen, der tongen ende ter mont van binnen ?
54. Wat salmen doen tot wonden vanden oogen leden, aensichte, nose ende lippen ?
55. Wat suldij doen tot wonden der lippen ende geschaerde monden ?

56. Wat suldij doen tot wonden in den hals ende in de kele ende welc soo sijn die vreeselijcxte ?
57. Welcke wonden in hals ende in kele sijn van rechte sterfelick ?
58. Wat salmen doen tot wonden der schouderen, der ermen ende welcke sijn die vreeselijcxte ?
59. Wat salmen doen als die borst is gewont ?
60. Welc is die archste wonde ende meeste vreesen weder gesteken te sijne doir die borst, weder van achter oft van voren ?
61. Wat salmen doen als die wonde doirgaet ende dat etter valt op diafragma oft bloet ?
62. Wat suldij doen als ghij dat etter te wonden niet gesuyueren en moecht ... ende dattet etter ommer blijft vergadert op diafragma ... ?
63. Waer by soo suldij kennen oft die longene is gewont ... van achter oft van voeren ?
64. Mach die longene gewont sijn ende genesen ?
65. Waer aene salmen kennen oft therte is gewont ?
66. Waer aen suldij kennen dat diaffragma is gewondt ?
67. Wat salmen doen als dat rugge been is gewont ?
68. Wat salmen doen als die leuere is gewont ?
69. Wat salmen doen als die lise hanct vuyten buijke ende die wonde geswollen is ?
70. Waer aen salmen kennen oft die mage is gewont ?
71. Wat salmen doen als die substancie vander magen is gewont ... ?
72. Wat salmen doen oft die milte ware gewont ?
73. Wat salmen doen oft die nieren gewont waren ?
74. Wat salmen doen oft die blase ware gewont int dunne vel ?
75. Wat salmen doen oft die vede oft prepuccium lancx oft dweers ware gewont ?

76. Welc is die quaetste wonde in prepucio, hoe suldijsse berechten ?
77. Wat suldij doen als die moedere is gequetst met sweerden oft steken ... ?
78. Wat salmen doen als die dermen sijn gewont ?
79. Wat salmen doen tot wonden der knien, beenen voeten ende die welke sijn die vreeselijcxst ?
80. Wat salmen doen als die cullen gewont sijn ?

Die brekinge ende ontsettinge.

81. Wat salmen doen als eenich mensche heeft gebroken een let aenden lijue ?
82. Waer aen soectmen seker die broke ?
83. Welck sijn die quaetste ende die archste broken ?
84. Wildij rechte voort een gebroken been rechten ?
85. Wat suldij doen als eenich let gebroken is met wonden int vlees of vuyter steden ?
86. Wat salmen doen te beteren die toeullen als sweeringe, zwellinge ende apostomen ?
87. Wat consolidatiuen orboort men meest om te consolideerne gebroken beenen ende die ontset sijn ?
88. In hoe langen tijden sijn die broken geconsolideert ?
89. Wat salmen doen als die nose is gebroken ?
90. Wat salmen doen als die kake is gebroken ?
91. Wat suldij doen als dat kanebeen oft die vorke vander borst is gebroken ?
92. Wat suldij doen als die ribben sijn gebroken ?
93. Wat salmen doen als die knopen oft spondilen des ruggebeens sijn vuyt den leden ?
94. Van dat yemant dat kanebeen is vuyten leden.
95. Wat salmen doen totten schouderen vuyten lede ende in hoe menige maniren mach gaen vuyter leden ?

96. Wat salmen doen als dien ellenboge is vuyjt haer stede, ende hoe gaet sij vuyter steden

97. Wat suldij doen als een let is verwrongen ende niet al ontsteken is ?
98. Wat suldij doen tot eenige booginge leden, nijet gebroken noch ontset, in moru leden als jonge kindren, kaken, ribben, armen, beenen ?

II. Tekst

Nota

De tekst werd overgeschreven zoals die in het Hs. voorkomt, met uitzondering van de volgende wijzigingen :

de meeste afkortingen werden opgelost en onderstreept. Hoofdletters, leestekens en indeling in alinea's zijn gedeeltelijk door mij aangebracht. Woorden of letters die in het Hs. ontbreken, werden tussen haakjes toegevoegd.

De vragen werden doorlopend genummerd.

Twee aanduidingen van apothekersgewichten komen voor :

ζ : *dragma*, het vierde van een lood

ξ : *uncia*, ons, d.i. twee lood.

1. Naer *dat* *cirurgia* es geseet hantgewerck, gewrocht int lichame der menschen, waer salment eerst beginnen ?

(p. 103)

Maer aen *dat* hoeft.

2. Waer *omme* ?

Maer *omme dat* thoof is de wortel vanden *mensche*.

Ende *daeromme* soo willen wij spreken van eenre simpelre wonde.

3. Wat is een simpel wonde ?

Maer tis gequetst te sijne alleene int vlees.

4. Wat is eene gecompeneerde wonde ?

Maer het is gequetst te sijne int vleis *met verliese* van eenigen vleische¹, oft anders *dat* die wonden gaen in senuwen, in aderen, in arterien, in croselen, in beenen, in corden, in muskelen, in *parneelen* of in eenigen der leden die in dat vleijs sijn. Off anders soo sijn sij gecomponeert als tot hem comen eenige toeuallen oft *veranderinge* van eeniger locht, in hitten, oft in couden, oft in *verhertheden*, oft in *verdoocheden*, ofte wack, oft van eenigerhande quade toeuallen van siecheden, oft van eenigerhande saken die *contrarie* sijn der gesunde.

5. Wat medecijne is men schuldich te doene tot thoofwonde na elcke sijn deel ende sijn nature ?

Maer elck deel sal *conforteren met sijnre gelijke*, *dat* is heet ende drooge *met hitten ende droochte*, *dat* coude ende droogh *met coude ende drooge*, *dat* heet ende versche *met heete ende versche*, *dat* coude ende versche *met coude ende met versche*.

Maer waer enich deel bouen sijnre natuerlijcker mitten soo soude ment medicijnen *met medicijn(en)* die *vercoel-*

1 In het Hs. volgt hierna *met verliese*, dat duidelijk na *int vleis* thuishoort.

den. Ende die drooge met wacken ende die wacken *met* droogen ende die coude *met* hitten ende die heete *met* couden ende also ofdoen die discretien die onnatuerlijck sijn *met* medecijne die *contrarie* hem sijn.

6. Wat sult ghij doen ten eersten vermakene tot hoofwonden ?

Ick soude besien oft *daer* ware een simpele wonde alleene int vlees die geen wike¹ van doene² hadde. Soo soudic *daer* op leggen naden ouden meesters werck alleene, genet int witte vanden eije, waert inden somer. Maer inden winter, soo soudic die dodre *ende* twitte te gader slaen, maer naden nieuwe meesters werck alleene, genet in warmen wijne.

Maer die nieuwe practijke gaet al voort in die heelinghe der wonden. Eerst *dat* haer aff geschoren *ende* wel al warm³ *ende* latent alsoo liggen totten derden dage. Maer ware die wonde diepe gesteken totten beene, soo soude men *daer* eene wiecke in steken, *ende* waer seer wijde open van vallene oft van frutsuringe van plompen dingen, soo soudic eene wike *daer* in leggen.

7. Wat soude men doen als *dat* vlees vanden hoofde ware gewont *met* sneden der wapene, *ende* die wonde breede oft lanc geuallen ware ?

Soo sal icse weder toenayen *met* eenre drijcanter naelden *ende* *daer* inne eene sijden draet oft eenen *getwijnden* draet *ende* die gewast; nader edelhede oft cleenhede der steken soo (sal) mijne naelde (*ende*) mijnen draet cleene (wesen) in subtijlen, simplen *ende* onbedecten steden als aensichte, lippen *ende* tongen, nosen *ende* palpebren *ende* oren, *ende* nader diperheden der wonden soo mach die nainge cleene wesen, *ende* in dipe, groote, wijde wonden, *ende* in

1 Na *wike* staat in het Hs. *of*.

2 Na *doene* staat in het Hs. *te doene*.

3 *wel al warm* : betekenis in dit verband onduidelijk; waarschijnlijk is deze passage corrupt.

grouen bedecten steden, soo sal die naelde *ende* den draet te meerder wesen *ende* die steke te dieper¹ int vlees.

8. Hoe wijde steect ghij die steken deene vanden anderen *ende* waer beghint ghij ?

Maer ic beginne eerst inde midden waert vander wonden of² dese oneffen steken behoeue als .ijj. .v. oft .vij. oft meer *ende* altoos beginnende inde middel der wonden een vinger breet spatien *daer* te laten, *ende* behoues³ meer dan .ijj. steken, dan soo salmense oneffen deelen.

Ende is die wonde oneffen houkende, soo sal men die hoeken voren in haer stede naijen soo *dat* sij niet oneffen en vallen die steken, *ende* vallen die steecken vele, soo sullen sij wesen *eenen* dweersen vinger vanden anderen.

9. Hoe diepe steectmen die naelde *ende* cnooptmen den draet ?

Maer is die wonde diepe *dat* sij alsoo wel sluijten inden bodem als⁴ bouen. Ende die steke steect doir een gans pijspe *daer* inne, *dat* die naelde doirgaet *ende* die lippen vander wonden in gaen die de steken houden, *ende* dan soo knoop ic, den knoop toetreckende, soe *dat* een luttel smert, *ende* oijck nijet soo vaste *dat* ict te seer perse om eenige sweringe te makene oft apostemie. Ende (dattet) oick niet slap sij. En(de) vergadert alsoo wel beneden in *den* bodem als bouen, soo datter geen etter in en vergadert *omme* die wonden te fistileerne.

Ende aldus soo naeije ic *alomme*, ten ware in die *dermen* oft in eenige (p. 104) *vellige*⁵ stede. Ende (in) wonden die de *dermen* dweerse(n)⁶ soo moet ic den draet

1 *dieper* staat boven doorstreept *meerder*.

2 *of*: het Hs. heeft *op*.

3 *behoues*: het hs. heeft *beheuos*; zeer waarschijnlijk is bedoeld behoef je, heb je nodig.

4 Na *als* staat in het Hs. *bodem* doorstreept.

5 *vellige*: het Hs. heeft *vellinge*; bestaande uit vel.

6 Het Hs. heeft *die de dweerse dermen* soo; de passage is mij niet duidelijk.

ouer worpen *ende* naijen als pelsmakers naijen, ende wonden inden buijc *daer* beijde de wege gewont sijn, *ende* dien dermen vuyt willen vallen, die soo moec ic naijen een deels als men schoens naeijt *ende* op die naet soo stroijt een puluer *consolidatijf*, alsoo ons die boeken seggen. Ende in nederstede der wonden soo steke ic een wike *ende daer* op legge ic werck genet als *voirseit* is.

10. Wat salmen doen tot wonden die seer bloijen ?

Ick sal besien *ende* wel merken van waer *dattet* bloet coempt, weder *dat* compt *uvijte* kleen *aderen* oft *vuijte* arterien. Coempt *dbloet* *vuijte* cleene *aderen*, soo loopt *vuijte* effen, slechteling, sonder schietinge. Dat sal ic stoppen *met* te *verhoudene* een *wijle* die *dume daer* op *ende daer* op leggen *werc*, genet int witte vanden eije, waert in den somer, oft die *odere* *ende* *twitte* te gader geslegen, waert inden winter, oft *daer* mede dingen gemenct die stoppen als olibani, thus, draken bloet, hasen haer, *ende* bolus armenicus, *ende daer* op geleet *ende* tlet vp gehouden *ende daer* op gedropen cout water.

Ende en mach ic niet aldus die groote *aderen* oft *arterien* oft bloet stoppen, soe sal ic die enden bernen *ende* dan een plaester bouen *daer* op leggen als *voirseit* is, *ende* *bindert* wel op die wonden wel sluijtende *met* *cusseneelen*¹ aen elke sijde.

11. Waer aen salmen kennen een wonde die seere bloet, oft bloet coempt *vuijt* een *adere* oft *vuijt* eenre *arterien* ?

Ick soude seggen aldus doe ic *ende* kennet hier bij. Maer *tbloet* *dat* *vuijt* eenre *ader* compt dat loopt slecht, rechte voort *vuijte* *ende* effen. Maer *tbloet* *dat* *vuijt* eender *arterien* compt schotemael, steeckende, hortende *ende* springende, als die puls *aderen* vander herten beroerende, alsoo schiet *dat* bloet vuyte.

¹ *cusseneelen* : het Hs. heeft *cusseneeten*.

12. Wat salmen doen als een vac vanden hoofde afgeslegen is ?

Maer ist al aff soo heel ic die wonden gelijk ander wonden. Ende ist soo na aff dattet mach *vercouden*, *ende* hem geen voetsel *comen* en mach doir die aders die *daer* gebleuen sijn int gesonde, soo doe ict aff *ende* heele die wonde. Ende en ist also nijet, soo heel ict weder aen *ende* naijt aen sijn stede *daert* is te doene also dunne dattet nijet *vercrimpen* en mach *ende* peluwet wel *ende* natuerlijk, soo dattet geen leelic lijcteecken en make.

13. Wat salmen doen oft tbeen al aff ware *ende* doirgaende beijde die tafelen tot dura mater ?

Ic soude *dat* been vuijtte pellen, vanden vacke doen op dattet hanget noch *daer* aen, *ende* hancter¹ *daer* aen niet soo veel vlees dattet *daer* aen weder mochte heelen, soo heffen ic die canten vanden beene *ende* ruhede, *ende* naije *dat* vac weder aen op elcke sijde. *ende* in die middel totter nedester sijden soo soudic snijden een gat op *dat* ic *daer* eene wike in mochte leggen om die hersenen te suueren *daer* dore; *dat* is beter dan *dat* vac al aff gesneden, want tmaect schoone litteekenen *ende* die hersenen blijuen te bat gedect *ende* beschut van *couden*. *Ende* die nieuwe wonden salmen open houden tot tbeen weder gewonnen is aen *dat* verloren vac, of anders soude die wachede van vleese beletten *dat* been weder te heelene alst te voren was.

14. Wat salmen doen oft *daer* mede (aff) ware een vac van eenen beene ?

Maer waert al aff verscheijden, soo dattet niet en mochte aen *dat* been *vergaderen*, soo salment vuijt pellen vanden vleese *ende* wech worpen, *ende* naijen *dat* vlees weder op sijn stede, op *dat* die scherpe canten vanden beene wel geeffent sijn *ende* die stuckinge wel aff sijn gedaen.

1 *hancter* : het Hs. heeft *hanctet*.

15. Wat suldij doen tot eene groote buijle int hoofd sonder wonde ?

(p. 105)

Ick soude thaer aff scheeren ende leggen daer op plaesteren van stoppen, genet in heeten wijne met vele souts gemenget, ende daer wel op geleet een cleet oft een stoppe, genet in soeten seeme, oft ic soude die stede besmeren met heeten olie van roosen ende daer op stroijen puluer van mirtelen, dat(s) gagel zaet, ende daer op leggen cusseneelen oft plumaciolen¹ alsoo die boeken wel bewijsen.

16. Wat salmen doen tot frutsuringe oft buijle daert vlees seer ontween is ende daer emmer materie wesen moet ?

Ic sal(t) ten eersten op snijden op dat ic (mach), ende en doe icx niet, soo sal icker op leggen saechtende ende morwende pultes tot dat etter wel is gemaect, ende dan soo suiuer ict wel met eenen mondi(ff)icatijff, ende winnen dan vlees ende latent also drogen ende heelen.

17. Wat suldij doen ten eersten oft daer ware eenige groote frutseringe met eenre cleenre buijlen met eenen cleenen gate ?

Ick soude daer op leggen naden eersten vermakene saechtende dingen die etter maken ende wel doen dragen als een plaester van malue, dats pape, oft rijpende pultes ende olie van roosen, ende dat voort smeren ende heelen met drogen dingen.

18. Waer bij soutment kennen oft dat hoeft gebroken ware sonder wonde int vlees, als somwijlen geualt met buijlen of met frutsuringe ?

Ick soude dat proeuen alsoot die boecken bewijsen met doen craken een note oft met te doen (o)vergapen dat voirste let vanden dume oft met eenen gewasten drade te houdene tussen mijnen vingere dat een ende (ende) tussen den siecken tanden (tander), ende melcken (den) draet : is

¹ Na plumaciolen staat in het Hs. oft.

thersebecken ontween, hij sal rechte schieten *daer* ane metter hant, want hij en can noch en mach die krijselinge nijet gedoogen.

Maect een plaestere van mastick ende twitte van een eije gemengt wel te samen ter dicten van eenen vnguentum, ende *dat daer* op geleet, maer thoof eerste geschoren, ende laten *dat* liggen vanden auonde tot des morgens het sal beteekenen oft craneum gebroken is als men *dat* aff sal doen des anderen daeghs.

19. Wat salmen doen als thoof is gebroken met wonden int vlees ?

Ick sal besien oft daer eenige wonden sijn; sijn *daer* eenige wonden, soo sal ic *dat* vlees op snijden drie hoecte oft cruyswijs ende lichten die lippen op ende steken doir elcke lippe eenen draet mede te luijkene ende te ondoene die wonden ende op te heffen tot elcken vemaken.

20. Wat suldij doen metten gebrokenen beenen als men tvlees opgesneden heeft ende alsmer geen wonde en vint ende tbeen is gebroken ende nijet tasten oft sien en mach ?

Ick sal dan die stucken vuyt doen vanden beene die ic verscheijden vinde oft die niet vast en houden.

21. Wat suldij doen oft sij vaste houden oft als die canten oft die stucken gedoken sijn *dat* eene onder tander, of als eenich stuc staet op ende neder, oft *dat* die enden gekeert sijn innewaert ende gedoken tot dura mater ende totter hersenen ?

Ick sal *dat* gebroken been, oft *dat* neder gedructe stic, oft *dat daer* hendelinghe staet¹, vuyte doen met instrumenten, ist mij mogelijk, met pincen oft tangen lauatorien, soo ict alder saechste mach ende subijlicxt can bij voirsienicheden. Ende wachten mij *dat* ic die liesce nijet en quetse metten instrumente oft metten scherpen vanden beene.

1 Het Hs. heeft dittografie van *staet*.

22. Wat suldij doen op die misdoende beenen als ghijse niet vuijt doen en moecht ?

Ic ben dan *daer* toe bedwongen te houwen *met* beijtelen (ende) maelgeten, oft *met* trepanen te doirboerne *met* wel vele gaitkens, oft (te) doirgrauene *met* gratensen *dat* stic *daert* hout off vaste is, *ende* suuerent wel omtrent die liesst vanden beene (p. 106) soo *dat* sij wel effen sijn of *dat* die canten oft die sticken vanden gesonden beene (effen sijn) soo *dat* dura mater *daer* nijet en hapere noch ontweege om te apostemerene *metten* slane om die hersenen *daer* jegen te dringenen soo datter aff mocht comen die doot.

23. Wildij altoos houwen int herssenbecken alst gebroken is ?

Neen ic, nijet dan in die *voirseide* saken, want al ist vreesse int houwen, het is nochtans beter dan al *verloren* oft dan de siecken te tormenteren totter doot.

Maer alle die slechte broken oft schoren willen die nieuwe meesters cureren sonder houwen oft eenich been vuijtte doene bij craghte.

24. Welcken tijt suldij die beenen vuijt doen ?

Soe ick eerst mach, opten eersten dach, ben icker bij *ende* die patient sterck genoch is *ende* mij geen bloet en belette *ende* sijn vrienden *ende* sijn magen *daer* mij *consenteren* *ende* op mij begeeren. Ende en mach icx niet gedoen totten .j.^{en} dage, soo beydic totten .iiij.^{en} oft totten .iiij.^{en} dage oft alst tbloet gestelpt is.

25. Wat salmen doen als die beenen vuyt sijn gedaen ?

Ic sal nemen saecht lijnwaet oft sijndael¹ *ende* nettent naden ouden meesters in twee deel goeder olie van *rosen* *ende* een deel honich *rosaet* *dat* beijde wel gesuuert is *ende* *dat* wel geleet op *dura mater* *ende* die enden onder die canten gesteken vanden beene soo men alre saechste

1 *sijndael* : het Hs. heeft *snijdael*.

mach. Ende vanden seluen soo giete¹ ic die wonde vanden beene al vol, ende in die wonde vanden vleese soo legge ic wiken van olie van roosen ende doderen van eyeren te gader gemengt, ende op al dit soo legge ic een cleijn plaester genet int selue medicijn : dat dunct mij goet. Ende ic salue oijck die wonden met heeter olien van roosen omtrent.

Oft met desen defensiue aldus gemaect : olie rosaet ʒ.ij. et s.², bolus, armenicus, terra sigillata ʒ.s., ende wijn asijn, oftmen wille, .ʒ.ij., ende maect hier aff salue, ende daer ouergaende soo leg ic een plaester dat groot genoch is in wermen wijne genet. Ic binde dit wel daer op soo datter op blijue.

26. Wat suldij doen ten anderen of ten derden vermakene als die wonde wel draecht ?

Ic doen dan als ic dede, maer bouen soo legic een mondificatijff gemaect van seem rosaet ende gersten meel totter tijt toe datse wel gesuert is ende tot dura mater begint te veruleesene met craneo; dan soo strooije ic daer op puluer van hasen hare ende tpuluer consolidatijff ende daer bouen droge dingen, draden van pluckelinge van lijnwade, ende daer op een atractijff oft een heelende plaester alsoo Lancfranc seit.

27. Wat suldij doen als die broke oft schore vanden hoofde effen sij ende ghij geen been vuijt en doet ?

Ic giete in de schore goede olie van roosen ende op dat been gebroken soo leg ic kleederkine ofte wixkene genet in olije rosaet een deel, ende seem van roosen wel gecoleert een halff deel, ende in die wonden vanden vleese soo leggick wiken genet in olie rosaet ende doderen van eijeren daer toe³. Ende also gae ic voort metten mondificatiue, diffenciue ende metten consolidatiue⁴ ende droge draden ende

1 *giete* : het Hs. heeft *volge*.

2 *et s.* : Lat. en een half (*semis*).

3 *toe* : het Hs. heeft *aen*.

4 *consolidatiue* : het Hs. heeft *consolidatiuen*.

metten puluere tot wel genesen is. Ende ic houde de wonde open vanden vleesche tot datse binnen wel geconsolideert is.

28. Waer aen suldij kennen oft dura mater gequetst is ?

Ic merke dat bij dat hij heuet groote seeringe int hoofd ende taensichte root ende ontsteken om de leuende geesten dat daer loopen. Ende die oogen sijn blakende ende die tonge is ruwich om die corts. Ende quade verstandenissen ende gebrec des sins om die verstoringe¹ des geestes ende brakinge des monts ende vele andere teekenen.

29. Waer aen suldij kennen oft pia mater is gewont ?

Ick salt weten ende kennen bijder onmachticheden ende fauten van craghten van smaken, ende dat hij niet verteeren en mach, noch nyet spreken noch die woerden fformereren en mach; sijn hebben puijsten bij wijlen int aensicht ende treckinge der oogen ende wonderlijke sine. Ende tbloet ende tetter compt oijck onderwijlen ten ooren, ten wonde ende ten nosen vuijte eer dat sijn steruen ende vele andere teekenen.

30. Wat suldij doen tot wonden van frutsuringe² met plomper dinc dat nijet en snijdt als stoc, steen, peerts voet, oft dat vlees ontween te vallen, ende zenuwen, aderen ende vlees te perssen ende dat onderwijlen sonder wonde ende die³ van buijten ?

(p. 107)

Ic moet dat op snijden, want als die stercke natuer daer niet en mach verwinnen, soo soudense corrumperen ende meest in vollen lichame, want daer soo behoeft men purgatie omme die humoren mede te suueren. Ende ist bloet soo salment purgeren met latene oft den lichame te ijdelene oft alleene tle(s)t op dat hij latens is gewone ende die natuere steric is ende dat rechte voort. Ende als die purgatie gedaen is, soo salue tghEFRUTSURDE let⁴ met warmer olije

1 verstoringe : het Hs. heeft versterkinge.

2 frutsuringe : het Hs. heeft frutsutringe.

3 Na die moet misschien het woord wonden toegevoegd worden.

4 let : het Hs. heeft tlet.

van roosen ende stroijt daer op puluer van mirtelen ende bindet wel, oft legtet al omtrent die wonde, op datter een wonde is, het bewaert die corruptie, drijuetse vuyte, ende soo doet oijck die quetsueringe vander wonden. Ende in die wonde soo leg ick eene wike ende dit pultes aldus gemaect.

Neemst twee pinte waters, een pinte olie van olijen ende een hantuol terwen bloemen, ende siedet dit te samen met cleenen vire tot dat slecht is : dat soo leg ic daer op tot die sweeringe geseten is ende die wonde op haere dracht is. Ende daer(na) soo leg ic een suuerende plaester ende daer na een heelende plaester ende dragende.

31. Wat suldij doen als die senuen in handen oft in anderen leden gefrutseret sijn ?

Ic doe als voirseit, sijn daer geene wonden, maer sijn daer wonden, soe leg ic nijet dat pultes voirseit, want tware den senuwen quaet ende touse doen vervuilen ende inbrengen vreesse van crampe. Maer ouer¹ dat pultes soo leg ic witten tementijne in tusschen twee lijnen doeken ende die maectmen aldus.

Neemst tementijn ende lecten in schoonen watere ende roerten altoos met eenre tintel tot dat hij wit genoch is. Ende als die vloinge der humoren gesocht is, soo maec ic een plaester van bonen meel, pic ende seem, al een luttel te gader gesoden, ende daer op een plaester geleet. Ende als die sweringe gecesseert is ende die swellinge gemindert is, soe coem ic totter suyeringen met deser mondificatiue².

Recipe mel rosaet wel gecoleert ende gerste bloeym ende witten tementijn, elcx euen vele, subtijliken te gader gesoden, altoos roerende dat niet en berne; van desen een plaester daer op geleet ende dit soo proeft Galienus ende (Lan) franke dattet goet is in alle senuwen die gewont sijn. Ende niuwe frutsuringe sonder wonde, daer toe salmen maken heeten wijn met soute, ende netten daer in stoppen,

1 ouer : in de plaats van.

2 mondificatiue : het Hs. heeft *mondificatien*.

ende leggen soo *daer* op also heet als men gedoogen mach. Ende die verwonde *quetsuere*¹ sonder etter ende sonder veel seers wort aldus gecureert, ten ware inden voet : *daer* op soo sal men plaesteren asschen van wijngaerde, gesoden met wijne ende met asijne, ende ic sal *dat* let baden in loogen van wijngaert asschen ende water *daer* aff gemaect.

32. Wat medecijn orbort men meest int vlees alst veel etters geeft ?

Ik legge dan *daer* op een mondi(fi)catijff om te suueren aldus gemaect. Nempt mel rosaet wel gecoleert .iij. ʒ, bloeme van gerste .j.ʒ, ende een luttel schoons waters *daer* mede getempert ende siedet tot slecht sij.

33. Wat is spasme in wonden ?

Het is van crimpinge der leden, te hoope treckende ende verstijffhede ende droochte, ende coempt alre meest in wondende senuwen, muskelen ende in senuwen leden ende het is sterffelick.

34. Hoe vele manieren van spasme sijnre ?

(p. 108)

Ik segge datter sijn drie manieren, die eene heet omprostonos, die ander heet emperistonos ende die .iij.^e heet thetanos. In omprostonos soo strecken² die senuwen *dat* hoouet voirwaert totter borst, ende die mont luyct hem toe, ende die vingeren luyken hem in die hant, soo *dat* mense niet ontdoen en can noch en mach. In empristonos soo ist *contrarie*, want *dat* hoouet voeget hem achterwaert totten rugge ende in tethanus³ soo trect van beeden sijden euen vele, soo *dat* lichame oft *dat* let stede staet ende *dat* soo en mach niet buegen.

1 *quetsuere* : het Hs. heeft *quetsueren*.

2 *strecken* : het Hs. heeft *strect*.

3 *tethanus* : het Hs. heeft *cothanus*.

35. Welck sijn die wonden die van noode sterfelic sijn ?

Het sijn die wonden der herten hoe cleene *dat* sij sijn, ende die aderen organice doirgaende *ende* tracea arteria drijden cartillen, ende die wonden van ysophago *ende* die wonden der longene, ende die wonde des cappen der herten, ende die wonden der grooter harterien, ende die wonden der diafragma, ende die wonden bijden monde vander magen, ende die wonden der leueren, ende die wonden der gallen, ende die wonden der aderen talis splenis, ende die wonden der cleene dermen, ende die wonden der derms jeinum, ende die wonden der nieren, ende die wonden der blasen bij den bodem doirgaende, *ende* die wonden in die holheden der moeder. Dese leden gewont in merklijker grootheden oft *met* verliese der substancie : die wonden der hersenen *ende* die wonden des ruggen mercks. Ende sijn dese wonden vuyter maten groot als die die¹ al aff geslegen of een arm pistel of geslegen *ende* die wonden nauolgen(de) : groote frutsuringen eens groots lets, vuyte stortinge des marches als *metter* knie schenen, ende drije vinger mael onder tknie *ende* drije vinger mael bouen tknie. Ende dies gelijke onder den ellenboge *ende* daer bouen als die wonden sijn van eeniger grootheden.

36. Wat suldij doen tot wonden van verwoede honden *ende* serpenten *ende* andere dieren ?

Sijn sij nijet gefenijnt of verwoet, soe cureer icse als ander wonden die simpel sijn (met) medicijnen *daer* men wonden mede geneest staende in simplen steden als int vlees.

37. Waer aen suldij kennen oft die wonde gefenijnt is ?

lc sal nemen crumen van broode *ende* bestrijken *dat* metten bloede *ende* worpent voir eenen hont : hij en salt niet eten, *ende* eet hijt, hij sterft, *ende* des gelijke van eenre hinnen.

1 *die die* : het dijbeen.

38. Wat suldij doen totter cueren als die wonden gefenijnt oft verwoet of dul sijn ?

Ic sette op die wonden ventosen om veel bloets vuyt te treckene, ende dan so wijde ic die wonden, ende dat doe ic met cauterien, want dat is best al totten bodem vander wonden. Ende dan soo leg ic op die wonden dat fenijn vuyt trect als des selfs honts leuere, oft een jonc kieken geclouen ouer den rugge, oft asschen van wijngaerde gebernt, of gesouten vis oft opoponac ende mirre te samen gestooten oft urine van jongen kinderen met glasen gestooten, oft met soute ende met azijne gestooten. Ende ic houde die wonden .xl. dagen open ende desgelijke soo doen ic die wonden der serpentes ende van¹ gefenijnde dieren.

(p. 109) Ic wijde die wonden ende trecke daer vuyt vele bloets met ventosen. Ende ic doe hem houden goet regement. Ende ic geue hem te nutten goede triacle. Ende ic leggen op die wonden medicijnen die dat fenijn vuyt trecken². Ende dese wonden sijn vele incurabel om dat sijn vele melancolije tot hem trecken.

39. Waer omme wast quaet vlees in wonden ende waer aen salment kennen ?

Ic segge dattet wast om dat men daer op leet plaestren die vlees doen wassen eer dat etter wel gesuert is. Ende daer bij soo worden die wonden onder roten ende winnen veel vlees om dattet is gewonnen metten ettere ende dat vlees is oijc quaet om dattet oijc ouertollich is ende te groot bouen natuerlijke vormen, oft alst is te hart oft te morwe of nyet onderhoorich der heelingen ende root, rijsende, morw, lichtelijck vloedende ende niet accorderende metten lippen der wonden.

1 van : het Hs. heeft aen.

2 trecken : het Hs. heeft trect.

40. Wat suldij doen als quaet vlees is gewassen in wonden, hert morw, saechte oft middelic ?

Ic verteere *dat* nieuwe vlees *ende dat* moru met carpije *ende metten* groenen vnguentum, oft met anderlichten corederende medecijne als gebernden alluijn, oft met *arcenicum*, oft met ruptorien, oft met snijdende wapenen, oft met cauterien, *dats* met gloijende ijsere.

41. Wat suldij doen als een wonde is seer root *ende* seer swert *ende daer* mede geswollen ?

Ic saechten *ende* pijnense te doen dragen *ende* gieten *daer* in warme olie van roosen *ende* eene wike *daer* in genet, *ende* dan *daer* op een plaester geleet van olien van roosen *ende* doderen van eyeren te samen gemengt, *ende* strijken *omtrent* der wonden *metten* defensijff *aldus* gemaect.

Neempt bolus ʒ.j., olie rosaet ʒ.ij., terra cigillata ʒ.s., *ende* wijn asijn, oft men wille, ʒ.ij., *ende* maect hier aff een salue, *ende daer* ouergaende soo legge ic een plaester *dat* groot genoch is, genet in wermen wijne, *ende* bindent wel *daer* op soo *datter* op blijue.

42. Wat suldij doen voort ten anderen oft ten derden *vermakene* als die wonde wel draget ?

Ic doen dan binnen als ic dede, maer bouen soo leg ic een mondi (fi) catijff gemaect van seem rosaet ʒ.ij., gersten meel ʒ.j., *ende* menget te samen ouer een vier *ende* leggent dan *daer* op gelijc bouen is *voirseit*.

43. Maer als de wonde seer swert *ende* seer root is *ende daer* mede is geswollen ?

Soo doen ic alst *voirseit* is int tnaeste¹ capittel (s) onder een. Ende als *dat* is gedaen, soo leg ic bouen al-

¹ *tnaeste* : staat boven het doorstreepte woord *tquaetste*; bedoeld is : het voorgaande, op één na (*sonder een*), d.i. vraag 41.

len somtijt, alst noot is, een plaester van maluwen, *dat* sijn pappelen, *ende* van anderen dingen als Lancfranke seet, *ende* ic doen den patient laten ter *contrarien* sijden, is hij vol van bloede *ende* jonck, *ende* ic doe hem wachten van wijne te drinken *ende* ic doe hem eten kerne melck gesoden, *ende* suere appelen gebraden, *ende* sulc dinck, *ende* cleene bierken doe ic hem drinken.

44. Waer aen salmen kennen die medicijnen oft een plaester op een wonde geleet, oft goet is *ende* behoulic, oft *contrarie*, te heet, te cout, te drooge, te nat is ?

Ic segge als die heelende *medicine* is te drooge totter wonden oft te seer (p. 110) vocht, soo en wint sij gheen vlees, *ende* is die wonde te drooge haer te suyeren, *ende* die lippen cleen *ende* dunne, soo heelt die wonde dagelicx *met* subtijlen dunnen ettere, rootachtich oft geeluachtich; off is sij te heet, soo wort die stede omtrent root oft sij sweert, *ende dat* etter wordt menichvoudich, *ende* (is) die *medicine* een luttel drogende of te cout of te wac, soo wordt *dat* groot, swaer *ende* oneffen, *ende* bleeck als water verwe, *ende* die stede wort moru, bleec *ende dat* let wordt cout, *ende* die siecke geuoelt coude *daer* in, *ende* hem helpt wel wermenisse.

45. Wat medicinen salmen *daer* toe vuegen ?

Ic sal die discretie beteren *ende* bewaren elc *metten* sijnen *dat* hem *contrarie* sij : *dat* heeten *metten* couden, *ende dat* drooge *metten* wacken, *ende* die *contrarie* *metten* *contrarie*, als die practijke bewijst.

46. Wat dingen is quade discretien ?

Ic segge *dattet* is eene apostome oft eenige quade toeuallen als vlcus, canker, fistel *ende* onnatuerlijke wonden die altoos argeren *ende* nijet en heelen, soo watmen *daer* toe doet.

47. Waer ane suldij kennen *dat* quade discretie coempt ?

Ic salse kennen bij seeringe, bij hitten, bij rotheden, swaerhede, swellinge *ende* bij *dattet* etter dunne waterachtich is als wasschinge van vleesche, apostomen, *cortsen* *ende daer* putrefacie is *ende* dese teekene sijn vele sterfelic.

48. Waer mede suldij quade discretie¹ weeren als sij coempt ?

Ick sal den siecken metten gequetsten lede rusten, *ende* minderen hem sijne spijsse, *ende* ic ijdele hem *dat* lichaem, ist van noode, *ende* ic becoelen, *ende* ic bescherme *ende* saechte *dat* let, *ende* ic en lates nijet perssen. *Ende* ic doe *dat* let hooge leggen, *ende* ic doe hem ter *cameren* gaen lichtelick, *ende* ic doe hem laten, ist noot, *ende* meest in lichamen die vervuyt sijn, want die sijn alre(meest) te wachtere.

49. Wat dingen belet meest die wonden die heelen tot haren tijt ?

Ic segge quade desp(os)icie des lichaems oft des gewonts lets, groote scherphede des bloets, te groot, te heet *ende* te vele oft te luttel, quade honger, quade discretie der leuere, der junctueren, milten, ongeordineerde spijsse, ombequame² medicijnen *daer* toe gedaen, glandule die den wonden geuen quade humoren, groffhede der lippen vander wonden, *ende* ouertallich vlees oft quaet vlees, *ende* *dat* hart³ oft moru, som in ellenboge quade vorme als ront, als een been geperikelt is, quade aderen des wonden brengende quaet bloet, *ende* dese quade dingen moet men cureren elck met sijnre cueren.

1 *discretie* : het Hs. heeft *discretien*.

2 Het Hs. heeft dittografie van *ombequame*.

3 *hart* : verbeterd uit *quaet*.

50. Waer bij coempt toe *dat* eene *medicine* wort geleijt op een let, die wonde heelt, ende vanden seluen *medicine* alleene geleijt op een ander let, die wonde wijt¹ ende corendeert als coperroot ?

Ic segge daer² bij coempt *dat* lichamen ende die leden nijet en sijn van eenre *complexien*. Want leetmen coperroot op wonden die in heeten ende in droogen lichame sijn, ende in herden van steden oft leden, soo winnen sij gelijke hert ende drooge sterck (p. 111) vlees wederstaende sijn herthede ende wint sijn gelijke, want het wint daer in vlees ende droocht bij gelijke. Ende bij *contrarien* in wacken, couden lichamen ende in morwe, teederen leden daer op geleijt vitrool, dats coperroot, het winnet sijne *contrarien*, want die moruweden vanden lichame oft vanden leden en mach nijet wederstaen die herthede vander *medicinen*. Want sij gaet bouen sijnre moruheden ende also smelten sijne leden ende worden gecorondeert ende *dat* gat wijt ende die siechede meert³ ende die seerichede, want gelijc⁴ wint gelijc ende *conforteert* ende *destruweert* ende doet sijne *contrarije* wech.

Hier bij soo machmen weten *dat* elc lichaem ende elck let is te ordineerine sijn *propere medicijnen* oft *plaestren*. Wilmen voort gaen in al *dat men* siet, soo is men schuldich te onthoudene die natuere oft men en weet nijet watmen doet.

51. Wat bediet *dat* twee lieden wordden gewont tot eenre tijt tot eender gelijcker steden ende euen diepe : die eene is te wachtene al *dat men* wachten mach, soo *dat* hem geene cortsen aen en coempt. Ende den andren en der men nijet verbieden tregement daer die cortse aff coempt, want hem en mach geene cortse toecomen ?

Ick segge *dattet* bij coempt want die eene (is) sangwineus, vol van bloede, oft colericus jonc ende lichtelijc,

1 *wijt* : het Hs. heeft *wijst*.

2 *daer* : het Hs. heeft *dat*.

3 *meert* : het Hs. heeft *meest*.

4 *gelijc* : het Hs. heeft *gelijct*.

verhit van wijne van vleessche ende van ander dingen. Ende die andere is melancolicus oft flumaticus, herde, cout ende drooge ende coempt met luttel materien nijet mogende verhitten met wermen vleese.

52. Wat suldij doen tot wonden vanden oogen bouen anderen wonden ?

Ic sal met grooter neersticheden mij daer toe voegen met rechte medicijnen ende daer omtrent wel diffenderen. Ende is die substantie vanden oogen gesneden, gesteken oft gewont, daer soo salmen een propre medecijne (useren) als Lanfranc ende die boecken ons leeren, alleene behoorende totten oogen : vanden geugelte vanden eije alst int siene (is), ende in lichten wonden der oogen : vanden witten vanden eije cort geslegen. Die oude meesters nemen comijn ende was maer ten is nijet goet bijden nieuwen meesters, maer al quaet.

53. Wat suldij doen om te heelene die wonden de(r) lippen, der tongen ende ter mont van binnen ?

Ist buijten, soo leetmen daer op een plaester, maer ist binnen, soo heel ict met puluere consolidatijff oft met wijne ende honich te gader gesoden, ende dicwille daer mede gewassen ende gespoelt all warm.

54. Wat salmen doen tot wonden vanden oogen leden, aensichte, nose ende lippen ?

Ic sie oft (sij) sijn gesneden. Sijn sij gesneden, soo sal icse naijen ende dan daer op leggen een plaester¹ genet in wermen wijne ende gepeluwet ende constelijke gebonden, ende wiken gestreken van wasse in die nose gaten, soo dat sij haer conduyt open behouden. Ende men sal in die andre wonden geene wike steeken, want sij en behoeuen geene wiken.

¹ Na plaester volgt in het Hs. daer in.

55. Wat suldij doen tot wonden der lippen ende geschaerde monden ?

(p. 112)

Ic salse constelijke nayen als *voirseit* is, *ende* is die luferinge soo groot *ende daer* soo veel gebreex is, oft *dat* ic duchte *dat* die nainge vuyt soude splijten eer *dat* heel ware, soo steect doir beijde die lippen een naelde *ende* dan soo ombewintse *met* draden ouer beijde die enden, soo *datse* vaste houden, want men steect die naelde diepe binnen de *canten*.

56. Wat suldij doen tot wonden in den hals *ende* in de kele *ende* welc soo sijn die vreeselijcxte¹ ?

Wonden die *daer* geuallen dweers snijdende om *dat* sij mochten snijden aderen, arterien, senuwen, muskelen, die weech der spijsen, die weech des buycx, des adems, der spondilen van micha die vanden hersenen comen totten rugge. *Ende* sijnder aderen oft arterien die bloeden, die salmen stoppen als men eerst mach. *Ende* sijn sij dweers ontween, soo naijse *ende daer* op soo stroijt *dat* puluer *voirseit*. *Ende* sijn die senuwen omtrent den hals ontween, soo *vergeer* icse *metter* naelden *ende* naijse, soo ic best mach, *ende* legge *daer* op lombricos t(er)restres, *dat* sijn pierwormen oft² teken, gewreuen *ende* gesoden in olien, *ende* ic heelt voort soo ic best mach alsoot behoort.

57. Welcke wonden in hals *ende* in kele sijn van rechte sterfelick ?

Ic segge die wonde dweers der spondilen van micha. *Ende* sijn sij nijet al dore, *dats* vreesse van *verlempthede* *ende* *onberoerliche* des lets; die organice *ende* die arterien gindes gesneden, maken aestige doot om die verliesinge des geests *ende* des hertelicx bloets. *Ende* die wonde der senuwen *met* grooter sweeringen sijn sterffelijc om die naerhede³

1 *vreeselijcxte* : het Hs. heeft *vreeselilycxte*.

2 Na *oft* staat in het Hs. *de*.

3 *naerhede* : het Hs. heeft *maerhede*.

der hersenen. Ende dese wonden staende tot deser steden behoeuen luttel wikens achter den eersten dach, maer ic geue dranc, sijn die wonden geschoten oft gestoken.

58. Wat salmen doen tot wonden der schouderen, der ermen ende welcke sijn die vreeselijxte ?

Ic segge die senuwen gewont te sijne dweers in die schouderen, ende in die ermen onder die oxel, om die snijdinge der muskelen, der lanken ende der senuwen, daer die leden mede beroeren. Ende die coorden die daer sijn in dat vuijterste der muskelen gewont, brengen in spasme oft vreesse van spasme oft die doot, ende dat drije vinger mael bouen der junctueren vanden ellenboge ende drije vinger male beneden den ellenboge.

Ende sijn die senuwen ontween maer niet allen, oft geprekelt, dats vreeselijc om die groote sweringe die men onder tijden niet gesaeften en can. Oft men snijt die senuwen ontween met allen, want dat ware beter dan die doot, want alle menkinge sijn beter dan die doot. Daer omme soo salmen die senuwen plaestren ende naijen diffenderende ende saechten binnen den anderen wonden, ende den erm salmen hooge leggen ende die hant, ende dat bloet stoppen vander aderen ende die senuwe salmen geuen haer behorende medicinen. Ende also den beene, den vleese der junctueren, die nagle, die ende der vingeren, alre droochs medicine na dattet is droochste let, soo behoort hem met rechte toe.

59. Wat salmen doen als die borst is gewont ?

(p. 113)

Ic sal besien oft die wonde al doirgaet oft niet, ende en gaet sij niet dore, soo is die cure licht te doene, maer gaet sij dore soo sal ic besien oft daer eenich let is gequetst. Ende en is daer geen let gequetst ende die wonde dore gaet, soo dat ic wel weet met tastene ende daer vuijt coempt locht ende opblasinge ende adem, dan soo sal ic naden nieuwen meesters die wonden vergaderen ende toe luyken ende naijense soo datter geene locht vuijt comen en mach, soo dat men den gheest ende die natuerlijke hitte binnen houden mach.

Ende bijder consten inder vergaderinge salmen wachten *dat* geene coude locht inde wonden en mach comen, *ende* dan soe leg ic *daer* op plumatiolen, genet in wermen wijne, *ende* bindet alsoo, maer naden a(u)deren *meesters* soo stop ic die wonde *met* eenre wiken die eene (hoeck) heuet, soo *dat* sij inden wonden niet en mach glijden *ende* oijck om datse die adem niet in halen en soude¹.

Ende *daer* op soo legic een mundi(fi)catijff, *ende daer* na een *consolidatijff*, *ende daer* toe dranck, *ende* alsoo wordt die wonde gecureert, *ende* tot elcken *vermakene* eene wike gemaect, eermen den andere wike vuijt doet, *ende* vlocx die andere wike genet *ende* gereet in de stekene, soo *datter* geene coude locht in en waije, *ende* so *datter* geene werme locht vuijt comen en mach.

60. Welc is die archste wonde *ende* meeste vreesen weder gesteken te sijne doir die borst, weder van achter oft van voren ?

Ic segge van achter soo ist meest vreesen om *dat* beghinsel is van achter vander muskelen *ende* vander senuwen. Ende om *dat* die achterste stede is suptijlre *ende* lichtere dore te stekene *ende omme dat* herte te quetsene oft die longene oft enich let *dat* binnen is.

61. Wat salmen doen als die wonde doirgaet *ende dat* etter valt op diafragma oft bloet ?

Ick sal pijnen vuijt te doene *dat* bloet, soo *dattet* geen etter en worde, *met dat* ic den pacient neder keere op die wonde, maer het quaet vuijt doene *ende* te gecrijgene. Ende dan soo moetmen die wonde wiken alsoo *voirscreuen* is *ende* die wike genet in olien van roosen al warm *ende* doderen van eijeren, *ende* dit *daer* op geleet tot die wonde wel draecht.

1 *soude* : het Hs. heeft *souden*.

Ende dan soo leetmen *daer* op een mundificatijff *ende* tot elken *vermaken* salmen den pacient ouer die wonde seer schudden om *dat* etter vuyt te krijene. Ende en machment aldus nijet *gesuueren*, soo worpic binnen een *lauatorium*, *dats* een wasschinge, *met* eenre ciringen oft *met* eenre spuijten, gemaect van honich van *roosen*, mirre, fenegriec, van bloemen, van witten wijn *ende* water gesoden : *dat* worp ic *daer* in *ende* dan soo hutsic tlichaem, *ende* dan soo keer ic den pacient ouer die wonde, *ende* soo schuddic weder vuijte tot elcken *vermaken*.

62. Wat suldij doen als ghij *dat* etter ter wonden niet *gesuyueren* en moecht *met* wassen van buijten, *ende* *dattet* etter *ommer* blijfft vergadert op diafragma, *ende* die hoest *ende* sweeringe niet en *vergaet*, *ende* die patient cranker wort, *dats* quaet teeken der gesonheden ?

(p. 114) Soo en can ic geene cuere aen gedaan, maer blijfft die cracht sterck, soo mach (ic) beneden te *bet*¹ snijden eene wonde van nieus tussen die vierste oft die vijfste ribbene, oft *daer* eenige bate aff comen mochte, *ende* laten *dat* etter vuijte *ende* houden die wonde open *ende* dan wasschet *ende* plaestert als *voirseit* is *ende* ic late die wonden luijken.

63. Waer bij soo suldij kennen oft die longene is gewont in die borst van achter oft van voeren ?

Ic kent bijden vuijtgange des geschuijms bloet *ende* wel claer *ende* onder root *met* hoestene.

64. Mac(h) die longene gewont sijn *ende* genesen ?

Ja sij, maer die wonde moet herde cleen *wesen* *ende* die surgijn herde constich den gewonden (t)helpen. Ende *dat* oijck int beghinsel der quetsueren. Want waer sij out², so en machmense nijet *suueren* dan *met* hoestene, *ende* *daer* mede soo wijt die wonde, *ende* oijc soe is die longene alle

1 Na *bet* staat in het Hs. *eene*.

2 *out* verbeterd uit *hout*.

wege beroert *metten* adem vuyjte stekene *ende* in te treckene. Ende dese wonde moet heelen *met*¹ rustene *ende* sij is geuoet *met* scherpen bloede *ende dat* dunne, *ende dat* is *contrarie* der surgijen. Ende die virtute vander *medicinen consolidatijff* is stoppende *ende* ardich *ende* en mach nijet dor lijden bij verren wegen bij eenre groffhede, *ende dat* sij wort berooft in die mage *ende daer* nae in die leuere, eer sij *daer sal comen*; daer *omme* salmen die wonden buijten wijden *datmen* in die wonde der longenen mach worpen dit puluer.

Stampt mirre, mastic, wiroock, dragant, *gomme* van arabien, venegriec, elcx euen vele, *ende* voeden den patient *met* suptijle spijsse als coleringe van semele *met* peniden, *ende* doen den pacient rusten *ende* in blijscappen (sijn) *ende* hout die wonde buyten vanden vleese open tot dat die longene heel is. Selden valt *daer* eenige cure aen te doene.

65. Waer aene salmen kennen oft therte is gewont ?

Maer (als) derwaert gaet vuyjte sweert bloet *met versuchtene* diepelic *ende* swaerlic, *met onmacht* *ende* sincopin *ende* vercrancheden der vuyjterste leden, dan soo vlie ic *ende* jugere die doot, want *dat* herte en helpt geen cure. Ende het is geuende *ende* niet nemende *ende* disponeert alle die leden totter duecht. Ende het is fundament *ende* fonteijne des leuens *ende* des geests hertelicx leuende bloets, *ende daer omme*, als therte gewont is oft enige groote arterien *daer* bij, *dat* is al haestelicx doot.

66. Waer aen suldij kennen dat diaffragma is gewondt ?

Maer *daer* wort die versuchtinge *ende* swaerhede in die verademinge swaren hoest *ende* onvergangelijke sweeren in de sijden, dan jugere ic hem de doot. Ende alremeest op *datter* zijn quade toeuallen, soo en is *daer* geene hoopen aen van genesende, want het is alle wege beroerende van winde gelijk den blaesbalgen doet den smeden, *dat* is die longene, want int ontdoen, soo neemt sij die locht, *ende* in haer toeluijken, soo geefset den vire. Ende om *dat* dit

1 *met* : het Hs. heeft *nijet*.

is een vellich let, nyet¹ hebbende (p. 115) eenich groff groot vlees ende is gewonnen van mij spermate² dienende den adem, daer omme in haer wonden soo isser gebrec met versueckinge, met porringe van beijde die schouderen.

Ende die wonde die is omtrent die corte ribben is incurabel, maer int vlees machmense genesen na dat Galienus seet met goeder discreter cueren, met dranken oft pigmente, plaester oft saluen.

67. Wat salmen doen als dat rugge been is gewont ?

Maer is die wonde van den rugge beene, off³ van micha, oft van trugge merch groot, soo ist vreesse om die quetsinge van micha ende vanden senuwen die daer vuyt comen mochten in bringen, dit om beroeringe ende den sin doen verliesen vanden leden nederwaert, daer die senuwe dienen. Ja het mach alsoo geschien sonder die quetsinge van micha. Maer die quetsinge van den spondilen ende vanden senuwen, daer vuyt comen perijkelen des longens oft galahonde die daer gestrect leet aen beijde sijden vanden rugge beene. Is micha dweers gesneden, alsulcke wonden sijn sterfelijc ouermits coelhede der hersenen, daer micha vuyt vloijt als die vloet vuyter fonteijnen. Die cure wort als andere curen van andren wonden in beenen, in senuwen.

68. Wat salmen doen als die leuere is gewont ?

Maer is die leuere gewont int diepe van harer substancie is sterfelijc, want sij verliest al haer werck ende tbloet wordt gedistorbeert⁴ ende daer vuyt gaet die geest, dat is dat fundament des leuens ende alder virtuten, so waert van noode die mensche te niete. Maer is die wonde in enich der tacken metter nauheden, soo mach sij worden genesen oft gecureert als ander wonden vanden buijke⁵ met dif-

1 nijet : het Hs. heeft met.

2 van mij spermate : betekenis is wel : mannelijk (mij) sperma.

3 off : het Hs. heeft aff.

4 gedistorbeert : het Hs. heeft gedistrobeert.

5 buijke: het Hs. heeft bulke.

felceerne. Maer die geestelijker lede mogen geene lange quale gewensen oft oude wonden gedoogen ende die lichame blijuen staende.

69. Wat salmen doen als die lise hancet vuyten buijke ende die wonde geswollen is ?

Maer ic soude *daer* op legen medicijnen die see dede ontswellen als die .iiij. *meesters* leeren als sop van alsene, van edicke¹, van seeme, van aijsinen², ende van terwen bloemen euen vele : al *dat* gesoden alsoo dicke als seem ende *daer* mede geplaestert; helpt *dat* nijet soe wijdic die wonde.

70. Waer aen salmen kennen oft die mage is gewont ?

Maer ist *dat* sake *dat* die wonde diepe doer gaet in die mage ende *daer* dan vuyt gaet spijsse, die wonde is sterfelijc.

71. Wat salmen doen als die substancie vander magen is gewont int vlees daer sij mach genesen ?

Is die wonde vander magen³ wijt soo naijicse *met* eenre drijcanter naelden ende eenen subtijlen gewasten draet daer inne. Ende is die wonde buijten inden buijc nauwe, soo wijdicse ende stroije op dien naet tpuluer *consolidatijff*, ende houde die wonde buijten open tot die mage al heel is *met* puluere ende *met* dranke ende *met* goeder cueren nader leeringe.

72. Wat salmen doen oft die milte waere gewont ?

(p. 116)

Maer gelijc andere wonden binnen den lichame, ende waret een deele aff geslegen oft gesneden, het soude weder vervullen in sijne stede. Maer waren die porren dweers af gesneden, op *dat* men die wonde liete *verherden*, *daer* af soude men *dat* water laden.

1 *edicke*: Het Hs. heeft *ebrele*.

2 *aijsinen* : Het Hs. heeft *alsinen*; wellicht corrupt (cf. *edicke* in dezelfde passus).

3 *magen* : het Hs. heeft *migen*.

73. Wat salmen doen oft die nieren gewont waren ?

Maer sij connen binnen genesen, want het sijn drooge ende magere leden ende scheijden die orine van een luttel bloets *dat* hem *daer* mede coempt vander leuere. Nochtans soo doe ic hem goet hantgewerck ende geue hem goeden dranck te drinckene, suuerende ende heelende. Nochtans worden sij selden gecuree(r)t.

74. Wat salmen doen oft die blase ware gewont int dunne vel ?

Maer soo en cureer icse nijet, maer inden hals *daer* vlees is, daer machmense nauwe cureren.

75. Wat salmen doen oft die vede oft *prepuccium* lancx oft dweers ware gewont ?

Ic soude die wonde naijen *met* eenre cleender naelden ende plaestren *met* sulcken plaesteren als die leerere bewijsen¹. Ende diffenderen *metten* diffenciuen van bolus *voirseit*, ende ic doe hem laten ist van noode, ende ic voede hem *met* cleene subtijle spijsen ende drancke.

76. Welc is die quaetste wonde in *prepuccio*, hoe suldijse berechten ?

Maer als sij dweers ouer die middel of is gesneden om die bloijnge van vele aderen ende sweringe van vele senuwen die dolores in brengen; die soo pijn ic te saechtene *met* wermer olie *rosarum daer* om te meestrene ende te cautriserene die enden der aderen ende te stoppene *dat* bloet ende die senuwen te verhoedene van spasme. Beede *dat* heet ijser oft dat vier helpt wel aen beijde.

77. Wat suldij doen als die moedere is gequetst *met* sweerden oft steken alsoe als doirgaende den lichame ?

Maer die wonde is sterfelijc, maer is sij gequetst in den hals vander moeder van eeniger dinc die haer ingaet,

¹ *bewijsen* : het Hs. heeft *bewijst*.

die is curabel *metter* nauhede *daer* in te doene een *consolidatijff* oft heelende dwainge *ende* poedere *ende* *met* roosen *met* witten vngwente *ende* *metten* sape van wegebladeren. Maer is die wonde *veroudert*, soo moet icse wel suueren.

78. Wat salmen doen als die dermen sijn gewont ?

Maer die cleene dermen als *daer* dreck vuijt gaet die sijn (in)curabel, maer die groote vlees dermen, sijn sijn gewont *met* cleenen wonden, soo salmen doen eene cleene cuere oft simpele *met* dranken *ende* *met* cleene subtijle spijsen *ende* plaestrensen. Ende is die wonde groot, soo salmense naijen, *ende* ten ende vanden drade salmen buijten laten opten buijck hangende, als die dermen weder in sijn gedaen, totten ende vander cueren, *ende* die wonde inden buijck open houden tot dat die dermen heel sijn en(de) den¹ draet afuult². Ende *ommer* die dermen al werm weder in doen als³ *men* mach. Maer sijn sijn buijten der wonden vanden buijcke *vercout* *ende* geswollen, so salmense baden *met* wermen wijne oft *met* anderen warmen dingen⁴ soo *dat* sijn in gaen. Ende en machmen des niet doen, soo moetmen die wonde wijden *ende* dan cureert die als andere wonden.

79. Wat salmen doen tot wonden der knien, beenen, voeten, *ende* die welke sijn die vreeselycxst ?

(p. 117)

Die wonden der senuwen, muskelen, coorden, junctueren, die geprekelt sijn oft gesteken om die vrees der sweeringe. Ende drie⁵ vingermael beneden der junctueren is sterffelijck *ende* als die wonde is van eeniger grootheden *ende*, alsoo wij seijden inder cueren der wonden der senuwen, voort te gane *ende* te schuwene die quade toeuallen maer dese wonden scillen die wonden der armen in die ligginge *ende* draginge. Want die ermen *ende* die handen, als

1 *den* : Het Hs. heeft *ten*.

2 *afuult* : het Hs. heeft *gheuallen*.

3 *als* : het Hs. heeft *ende*.

4 *dinge* : het Hs. heeft *digne*.

5 *drie* : het Hs. heeft *die*.

sij (daerin) gewont sijn, sij¹ mogen *daer* mede wandelen *ende* (die) aenden hals hangen. Maer voeten *ende* beenen moeten liggen rusten *ende* effen liggen *ende* hooge *ende* saechte als *daer* toe behoort.

80. Wat salmen doen als die cullen gewont sijn ?

Maer ic sal *weeren* die steecten *met* medicijn *ende* *metter* cueren der senuwen, *ende* *bewachten* die corruptie der winlijker leden der cullen *ende* *daer* omtrent; dat nauwe te wachten is.

Explicit de *vulneribus*. Hier enden die *questien* vanden wonden.

Hier beginnen die brekinge *ende* ontsettinge.

81. Wat salmen doen als eenich mensche heeft gebroken een let aenden lijue ?

Int eersten salmen merken soo wat brooken *dat* is. Als *Galienus* seet, het sijn vele broken int generael. Maer int merken oft is effen gebroken sonder eenige sticken *daer* aff gebroken, oft *dattet* gebrisset is met vele stucken oft *met* eenige stucken *daer* af, *ende* of is gebroke(n) lancx oft dweers, oft *dattet* wort ontween gesneden² als *met* snijdinge, *ende* *daer* twee beenre sijn te samen of sij beide breken, oft vuytewaert, oft *met* wonden oft sonder wonden, of *met* eenigen prekelinge int vlees, oft *met* sweeringe, oft met apostemien oft *daer* sonder. Ende of die *personen* sijn jonck oft out oft heet oft cout oft vet oft mager oft sterc oft cranc oft hert oft morwe.

82. Waer aen soectmen seker die broke ?

Maer is die broke dweers in al *dat* let, *dat* is openbaer genoch te siene, want ten mach geene rechte vingere behouden. Ende tis oijck wetenlijc te tastene *ende* die enden der beenen dickent prekelen *dat* vlees *ende* die senu-

1 In de plaats van *sij* staat in het Hs. *en*.

2 *gesneden* : het Hs. heeft *gesenden*.

wen, ende brengen in groote sweringe, *ende* alsment raect soo geuoelt men die brijselinge der hoofden vanden beene, *dat* een ingaende *ende* tander vuijte, *ende* men hoort onderwijlen tgeluijt.

Ende ware die broke lancx, men geuoelt die beenen beroeren als men *daer* op duwet *ende* oijc die oneffenissen *ende* die grootheijt des beens binnen, alsijse wat opheffen oft op lichten.

83. Welck sijn die quaetste *ende* die archste broken ?

Maer in die dien *ende* in die arm pistele, *ende* met wonden *daer* stucx van beenen vuijt gaen, *ende* soo nader junctueren soo arger. Ende in die junctueren meest belet die vrije beroeringe na die restauratie om die herthede *ende* cnoopichede, *ende* die broke inwaert stekende, die enden sijn arger dan vuytwaert, *ende* met quaden¹ toeuallen als sweeringe, apostomen *ende* broken *ende* wonden (met) vleesch prekelende beenen *ende* tanden vuyt gaen, die niet en mogen weder ouer in hare stede *daer* sij vuyt schoten, vuijte loopinge des mercx *ende* die crampe.

84. Wildij rechte voort een gebroken been rechten ?

(p. 118)

Ja ic, *ende* mach icx gedaan ten belette mij ijct soo seere alst geswollen is eer *dat* tet ettert *ende* seere sweert. Anders soo salment setten oft stellen, soo men eerst *ende* schonst mach rechtende walkende te doen treckene alsoo behoeft naden leden, nijet meer oft min, alsoo ic gesien.

Ende alsoo plaester *ende* dan soo spalc² ickt wel *ende* bindet te geuoege, nijet soo slap *dat* die broke beroeren mach, *ende* nijet soo vaste *dat* sij te veel weedoms in brengget *ende* vreese. *Ende* ommer op die rechte broke alre vast, dan wat achterwaert, *ende* *dat* let eerst wel gesaluet met wermer olien van roosen *ende* een dun lijwaet *daer* in genet, *ende* *daer* toe gemenget twitte vanden eije, *ende* *dat*

1 *quaden* : het Hs. heeft *goeden*.

2 *spalc* : het Hs. heeft *spalct*.

wel cort geslegen. Ende dan gebonden *ende* wel gespalct *ende* saechte geleet.

Maer sijn *daer* wonden, soo sal ict binden alsoo *gescreuen* staet int capittel der brekingen alsoo *dat* die wonde blijft ontdeect vander spalken *ende* binden, of gaten *daer* in gesneden, soo *dat* men alle dage die wonden *vermaken* mach. Ende sijn *daer* eenige toeuallen, soo saecht ic wel die toeual eer ic *dat* let weder legge oft bewinde¹, soo ons IJpocras leert, dats .vij. dage inden winter *ende* .v. dagen inden somer.

85. Wat suldij doen als eenich let gebroken is met wonden int vlees of vuyter steden ?

Maer is dan *daer* eenige wonde, ic legge dan in die wonden medicijnen die corruptie beweren, *dat* sijn doijere van eijeren *ende* olie *rosarum* gemenct te samen. Ende ic smere die wonden deffencijf van bolus *voirseit* tot die wonde wel ettert *ende* *versekert* is van *apostomen*. Ende ic en rechte *dat* gebroken let nijet weder in de ledene, voir den .v.^{en} dage inden somer, *ende* ten .vij.^{en} dage inden winter, want dan ist schuldich te makene etter *ende* *versekert* te sijne van *apostomen*. Ende dan soe wijdic *dat* let tot sijnder stede *ende* spalket latende totten termijne van ontbindene. Ende als die wonde wel is op haer drachte, *ende* ic *versekert* ben van *apostomen*, soo leg ic in die wonden carpje *ende* *daer* op een mondificatijf *factum* van mel *rosarum* *ende* gersten bloemen *voirseit*, *ende* *daer* na een *consolidatijff*, *ende* ic heelse alsoo.

86. Wat salmen doen te beteren die toeuallen als sweeringe, zwellinge *ende* *apostomen* ?

Ic sal *dat* let saluen met wermere olien van roosen of wolle *daer* in genet, *ende* soe saechtelyc *daer* op gebonden. Die *apostome* doe ic of² met latene *ende* *dat* let te antierene met couden dingen. Ende dunke mij, ic make cerone van olie rosaet, van olie van camillen *ende* van wasse, of

1 *bewinde* : het Hs. heeft *beuinde*.

2 *of* : het Hs. heeft *oft*.

met onrijpen wijnbesien, want het *conforteert dat* let *ende verstroijt* die *apostomen*. Ende is *daer* eenige *juecter*¹ inne, die doe ic aff *met* een luttel werm waters *daer* een luttel souts in is, *ende daer* in gewassen, *ende daer* na gesaluet *met* olije van roosen *ende* asijn te gader geslegen tot dicke *ende* witte wort. Sijn die toeuallen gecesseert, dan keer ic weder totter bindinge.

87. Wat consolidatiuen orboort men meest om te consolideerne gebroken beenen ende die ontset zijn ?

(p. 119)

Maer Lanfranc seet : die bloemen² die vlijen omtrent die molene lb. s., mastic, bolus *armenicus*, dragant, gomme arabien, mommie, ana ʒ.j., dit puluert seer kleene *ende* minget metten witten vanden eije alsoo dicke als seem, *ende* wilmer toe doen een luttel olie, *ende* spreet op een plaestere van warke, *ende* legget *daer* op elken *vermakene* tot .x. dagen oft .xij. oft meer.

88. In hoe langen tijden zijn die broken geconsolideert ?

Auicenna seet den *temijn* *ende* den tijt der *cueren* *ende* der *consolidatien* der broken. Ende eerst vanden nese *dat* is .x. dagen, die ribbenen .xx. dagen, die dijen in .ij. dagen of in drijen maenden, *ende* dier gelijke die armpistelen bouen den ellenboge *ende* die schenkelen beneden tknie *ende* die armen beneden den ellenboge in .xl. dagen, *ende* die vorke vander borst in .xxx. dagen.

89. Wat salmen doen als die nose is gebroken ?

Maer men salse setten te samen *ende daer* in steken die kleenen vinger vander slinker hant oplichtende, *ende* heffen strijken metter hant recht *daer* ouer streckende, *ende* dan *daer* in doen eene wike van lijnwade, genet in wermen

1 *juecter* : corrupt voor *etter* ?

2 *bloemen* : bloemen, meel.

wasse, daer in subtyl puluere van mastic, draken bloet, daer bouen een plaester *dat* die broke houde *ende* dan aen beide sijden cusseneelen, *ende* alsoo wel *ende* manierlijken gebonden alst behoort.

90. Wat salmen doen als die kake is gebroken?

Maer men salse heffene(n) *ende* wel stellen alsoot mogelijk is *metten* vingeren inden mont *ende* onder heffene trecken *ende* wel voegen *dat* een in *dat* andere oft tegen *dat* andere, *ende* binden die tanden *metten* anderen gansen tanden *met* draden oft men mach. *Ende daer* bouen leetmen een *consolidatijff* als *voirseit* is *ende* daer bouen cusseneelen binden *ende* leggen int rusten, *ende* men geue hem suptijle spijsse sonder knouwen.

91. Wat suldij doen als *dat* kanebeen oft die vorke vander borst is gebroken?

Dat salmen besoecken oft *dat* een stic is onder *dat* ander gedoken. Ist niet gedoken, soo ist lichtelijc werc *ende* men heelet als een ander broke. Maer men effense alsmen best mach *metten* vingere *ende* *metten* duijme induwende, *ende* den erm op doen heffen, ist *dat* hij vuyt waert gebogen is, *ende daer* op leggen plaestren van warke *ende* witte vanden eije, *ende daer* inne die medicijne¹ *consolidatijff* die *voirseit* is *ende daer* leg² op een spalke in een cruijs aldus + *ende* cusseneelen *ende* een pelu van cleedren onder die oxele *ende* weder om die schouderen *ende* bindent *met* langen scrooden in een cruijs onder doxele *ende* weder omme de schouderen.

92. Wat suldij doen als die ribben sijn gebroken?

Dat salmen besouken bij tastene, daer ouer te strijkene *ende* te hoorene *dat* geluijt krijselen. Sijn sij gebroken inwaert, ic salse op halen oft trecken *ende* maec *daer* op te leggen mijnen vinger genet in peke oft in *terbentijne* oft

1 *medicijne* : het Hs. heeft *medicijnen*.

2 *leg* : het Hs. heeft *bet*.

metter hant, *met* allen lichtelijken vreesse om die naerhede der hersenen. *Daerom* sette ic beide die vingere van beijden handen onder den kin *ende* pijn beide mijne dumen te stekene inden mont, begrijpende die kaken, breckende, persende soe *dat* inne gaet. Ende ic opene oijck die mont *met* buegene *ende* perssen *metten* vingere als ic best mach, *ende* dan soo legge ic een *consolidatijff* plaester *ende* bindet tot vaste is¹.

93. Wat salmen doen als die knopen oft spondilen des ruggebeens sijn² vuijt den leden?

(p. 120)

Die ouerste knopinge is *vergadert metten* hoofde *ende* wordt lichtelijc ontset *ende* dan soo wort belet den adem *ende* *dat* heet den hals gebroken. Om *dat* men haestelijc sterft, op *datter* geene meester en is die haestelijc *sijnen* voet oft sijne knie set op die schoudere *ende* trect *dat* hoeft *met* crachte.

Daer na die achterste cnoop is gebonden *metten* rugge, *ende* die ontset noch lichtelijker, *ende* die ontsettinge beneempt die spijsse te leijdene in de mage vander spondilen nederwaert:w(o)rden *daer* eenige ontset, soo verliesen die nederste leden haren sin *ende* haer beroeren, twelke quam van micha. Dese cure is herde quaet te doene, *daeromme* soo laet ic die leeraers souken in leere der ouder boeken.

94. Van *dat* ijemant *dat* kanebeen³ is vuijten leden.

Dat seet *Auicenna* *dat* alleene is inden mensche *ende* nijet in andren dieren om *dattet* die borst wijt soude maken *ende* *met* lichten beroeren, *met* drustiger beroeringe noch vreesse, dan het continueert *metter* borst. *Ende* *met* *verstellinge* oft *vallinge* oft dies gelijcx, soo gaet vuyter stede. Dan soo bindict sterkelijke *ende* heffent in sijne stede. Ende *metter* hant duwende *ende* peluwent *ende* bindet

1 Ik vermoed dat de laatste twee zinnen niet over gebroken ribben handelen en dat de tekstoverlevering hier corrupt is.

2 *sijn* : het Hs. heeft *is*.

3 *kanebeen* : het Hs. heeft *kakebeen*.

oft gebroken ware. Ende als (s)ij *verscheeden* sijn, *dat* sijn *vergaderen* die vorke *ende* die schoudere *ende* die c(r)oselige beenen. Ende is *verporret* *verscheijden*, so ist merkende nijet ouerscheijn *dattet* houet vanden arme schenkel is *verscheijden* van sijnre stede.

Thouet vander vorken is hol *daer* omme en moetmen die hant nijet *daer* in doen om te heffene *metter* schouderen, want het soude beletten die restauracie¹ *ende* die *vergaderinge*.

95. Wat salmen doen totten schouderen vuyten lede ende in hoe menige maniren mach gaen vuyter leden?

Dat houet vanden ermschenkelen mach drijersins vuyten leden gaen. *Dat* eene *ende dat* meeste geualt *dat* is *dat* houet vanden arm schenkel gaet onde(r) doxele; *dat* ander is *datter* voir waert vuyte springet, *ende dat* geschiedt selden om die menich foudicheijt der senuwen *ende* die tegenstekinge der vorken vander borst diet beschermpt; *dat* derde is opwaert *ende* hout hem middelic *achterwaert* *ende* en mach niet vuytgaen om *dat* toedoen vanden beene vander schouderen.

Dat eerste kent men om *dat* men dan niet en mach opheffen vanden lichame *ende* int ouerste der schouderen is een onnatuerlijke holhede *omme dat* houet vanden ermpistele oft *ermschenkel* is onder doxsele, *dat* men openbaer tast. Tander, die voirwaert vuyt is, die is bekendt om *dat* den erm achter blijft *ende* om *dat* men niet voirwaert vouden en mach *ende* voeren soo siet men (p. 121) eene buijle *ende* achter een holhede.

Ende dit doe ic, alsoet behoort, *dat* onder is : soo machmen den pacient hangen bij den arme, settende onder doxele eenen stoc langer dan een man *met* eenre ronder bollen ten maniere van eenen brekere, *ende* dan wel vast staende aen eenen balke oft ergens aengebonden. Ende ist bij een kint, soo sal ickt setten een mans vuytst onder sijn oxel *ende* heffent op *ende* treckent bij den erme tot *dat* weder in

1 *restauracie* : het Hs. heeft *restrauacie*.

gaet. *Dat* voir waert is : *dat* moet ic doen trecken eenen anderen man ende leijt weder in sijn stede. Ende diesgelijck so trect men opwaert ende ic duwe nederwaert metter palmen tot *dat* in coempt.

Maer eene conste plege ic te doene die mij noijt en schilde, oft ten hadde mij alte seer gesijn veroudert bouen drije weken, een maent. Soo strec ic den pacient op eenen vloer ende mij daer beneden streckende met mijnen voeten tot sijnen hoofde waert, of gedaen mijn schoen, ende mijne hiele sette ic onder sijn oxele ende sijn arm neem ic in beijde mijn handen ende late mij vallen achterwaert ouer, den arm vaste houdende, ende trecke in ende metter hielen vaste steke(nde) ende alsoo doetmen wel weder in.

Ende dan soo leg ic daerop, als voirseit is vander brekinge, eene specie van ouden lijnwade genet in warme olie van roosen. Ende daer bouen een plaester van ouden wermen wijne ende daer op een plaester van warke, genet in witte vanden eije, ende dat wel ende wijselijc gebonden met eenen goeden breeden wendele omme gaende, die an der schouder wel vaste gemaect, ende latent alsoo .x. dagen lanc, of daer en quame eenige toeual. Ende en bin icker niet van beghinne, ende tlet ontset¹ wort ende geswollen, soo doe ic baden oft foementen met wermen² cruiden, alst voirseit ist in gebrokene leden.

96. Wat salmen doen als dien ellenboge is vuyt haer stede, ende hoe gaet sij vuyter steden?

Maer in twee manieren, dats achterwaert ende voirwaert. Ende bij eenigen tot allen sijden. Ende is die ontsettinge zeer swert ende vele swertere dan eenige vanden anderen ende dies gelijcke die wederleijdeinge³, dat is om die grootehede vanden bande houdende, ende die curtuositeijt ende holheijt van diuersheden, ende bij den toedoene vanden rostralen, dats des achterste(n) focille. Ende in dese brekinge oft ontsettinge ende dies gelijcke, so suldij

1 Het Hs. heeft dittografie van *ontset*.

2 Na *met wermen* staat in het Hs. *met warmen*.

3 Na *wederleijdinge* staat in het Hs. *ende*.

doen in allen junctueren der ermen, handen, vingeren, knijen, voeten ende teenen, ende bewerent *ommere* van eenige quade toeuallen.

Ghij sult weten als een been gebroken, wat¹ gecnaget is, ende een let *dat* vuyter (stede) was, te pointe geset is ende *versekert* van *apostomen*, *dat* ghij dan die leden moet smeren *met dialtea* oft *met* andere saluen desgelijcx, om die leden oft om die senuwen te sterkene, alsoo *dat* ghij siet *dat* van doene is.

Dat hier geseet is, *dat* is alsoo wel vanden voeten, teenen, vingere ende hant. Godt wil ons beschermen van quaden toeuallen nu ende tot alle tijt amen.

Et sic est finis deo *gratias*.

97. Wat suldiij doen als een let is *verwongen* ende niet al *ontsteken* is?

(p. 122)

Ic sal mitigeren ende saechten die sweeringe als *dat* sij ware groot, ende na der hitten ende coutheden des patients. Neempt *olium rosarum*, oft olie van camillen, oft andere heete oft coude vnguentum, ende deffenderen, ende laten isser laten te doene, ende doen tlet hooge liggen.

98. Wat suldiij doen tot eenigen booginge leden, nijet gebroken noch ontset, in moru leden als jonge kindren, kaken, ribben, armen, beenen?

Maer ic salse rechten, mach ic, duwende, treckende *vplichtende*, soo ic seijde vanden ribben, die handen besmeert *met olien rosarum*, ende *fomenteren* ist te doene, als (ook) spalken ende binden, te rechtende na der leeringen van Lanfranck ende van anderen meesters.

Soo suldiij een goet surgijn sijn, voirwaer tis beproeft.

1 *wat* : het Hs. heeft was.

III. Glossarium

Nota

Alleen die woorden werden opgenomen die door hun spelling, hun ongewone technische betekenis of hun eigenheid aan teksten van de *artes*-literatuur daartoe m.i. in aanmerking kwamen.

Volledigheid werd dus - uiteraard - niet betracht, met uitzondering evenwel voor de namen van *simplicia*.

De woorden werden opgenomen in de vorm waarin ze in de tekst voorkomen.

A

atractijff : pleister die wonden doet 'samentrekken', d.i. helen 26
 aderen talis splenis : soort aderen 35
 alsene : alsem (*Artemisia absinthium* L.) 69
 ana : Gr. van elk 87
 anderlichten : andersoortige 40
 apostemerene : verzweren, veretteren 22
 apostemie(n) : verzwering(en) 9, 81
 apostome(n) : zie hierboven 46, 47, 83, 85, 86, 96
 arcenicum : arseendisulfide, ook wel *realgar* genoemd 40
 ardich : hard 64
 armpistelen : oksels 88
 arterien : slagaders, grote aders 4, 10, 11, 56, 57 - *gindes* (?), 65.

B

behoulic : geschikt, passend 44
 berechten : genezen 76
 berne : verbrand 31
 bernen : branden 10
 bewereren : afweren, voorkomen 85, 96 *bewerent*
 bolus (armenicus) : *Lat.* rode aarde, een aardsoort die men in Armenië vindt
 en die als stypticum gebruikt werd 10, 25, 41, 75, 85
 booginge : gebogen 98

C

camillen : echte kamille (*Matricaria chamomilla* L.) 86, 97
 carpije : pluksel van linnen of andere stof 40, 85
 cauterien : zengen met gloeiend ijzer 38, 48

cautriserene : te verzengen; zie hierboven 76
 cerone : *Lat.* waspleister 86
 ciringen : *Lat.* syrx, spuit 61
 colericus : mens in wie, volgens de humoren-leer, de *cholè* overheerst 51
 coleringe : aftreksel dat door een doek of teems gefilterd is 64
 comijn : komijn (*Cuminum cyminum* L.) 52
 conduit : opening, gang in de neus 54
 conforsteert : versterkt 50
 consolidatijf(f) : pulver dat 'consolideert', versterkt 9, 26, 53, 59, 64, 71, 77, 85, 90, 91, 92
 consolidatiue(n) : zie hierboven 27, 87
 consolideerne : te binden, versterken 87
 coorden : pezen 58, 79
 coperroot : *vitriool dats -*, zie *vitriool* 50
 corden : zie *coorden* 4
 corendeert : invreet, bijt met caustica, corrodantia 50
 corroderende : invretend, zie hierboven 40
 corrumperen : bederven 30
 craneo : *Lat.* abl. van *craneum* (zie hieronder) 26
 craneum : *Lat.* schedel 18
 croselen : kraakbeenderen 4
 croselige : kraakbeenachtige 94
 curtuositeijt : broosheid (?); het woord is mij niet van elders bekend 96
 cusseneelen : kussentjes 10, 15, 89, 90, 91

D

defensijff : een afwerende zalf; ook *repercussief* genoemd, waarvan de bereiding wordt aangegeven 41
 defesiue : zie hierboven 25

deffencijf : zie *defensijff* 85
 deffenderen : beschermen, behandelen 97
 destruweert : vernietigt 50
 diaf(f)ragma : *Lat.* middenrif 35, 61, 62, 66
 dialtea : *Lat.* zalf op basis van *altea*, d.i. papple, malva (*Althaea officinalis* L.)
 96
 diffelceerne : moeite 68
 diffenciue(n) : zie *defensyff* 27, 75
 diffenderen : zie *deffenderen* 52, 58, 75
 diperheden : diepte 7
 discretie(n) : symptomen, syn. van 'toeuallen' 5, 45, 46, 47, 48, 49
 dolores : *Lat.* pijnen 76
 dragant : *Lat.* dragantum, syn. van vitriool. Men onderscheidde vier soorten.
 64, 87
 draken bloet : hars van *Daemonorops Draco* Willd. 10, 89
 drije hoecte : driehoekige 19
 dura mater : *Lat.* het buitenste van de twee vliezen waarin de hersenen liggen
 13, 21, 22, 25, 26, 28
 dwainge : wassing 77

E

edicke : azijn
 emperistonos : *Lat.* *emprosthonus*, een van de drie soorten kramp 34
 empristonus : zie hierboven 34
 ermpistele : oksel 95
 ermschenkel (en) : been van de arm 95

F

factum : *Lat.* gemaakt 85
 fenegriek : fenegriek, zevenetijdenklaver (*Trigonella foenum - graecum L.*)
 61
 ffrutsuringe : kwetsuur, kneuzing 66
 fistileerne : een fistel doen ontstaan 9
 flumaticus : persoon in wie, volgens de humoren-leer, het *fleuma* overheerst
 51
 focille : *Lat. focilia*. De beide pijpbeenderen van de onderarm en van het
 onderbeen 96
 foementen : berokingen (cf. *Lat. fumus* : rook) 95
 fomenteren : beroken 98
 frutseringe : zie *ffrutsuringe* 17
 frutsuringe(n) : zie hierboven 6, 18, 30, 31, 35

G

gagel zaet : sijn. van mirtelen (zie aldaar) 15
 galahonde : wordt in de tekst verklaard als : wat 'gestrect leet aen bejide sijden
 vanden rugge beene' 67
 gansen : intacte, niet gebroken 90
 gans pijspe : schacht van een ganzeveer 9
 gebernden : gebrande 40
 gecesseert : opgehouden, gestopt 31, 86
 gecoleert : door een doek of teems gezuiverd 27, 31, 32
 gecorondeert : ingevreten 50
 gedistorbeert : verstoord 68
 gedropen : gedruppeld 10
 gefrutseret : gekwetst 31
 genet : natgemaakt, bevochtigd 6, 9, 10, 15, 25, 27, 41, 54, 59, 86, 89, 92, 95
 gesaeften : zacht maken 58

geschaerde monden : hazelippen 55
 geschuijms : schuimend 63
 gesocht : bedwongen 31
 gewast(en) : met was ingestreken 7, 18, 71
 glandule : gezwollen klieren, Lat. *scrophulosis* 49
 grabensen : krabijzer, corrupt voor *grabeijzen?* 22

H

hantgewerck : vertaling van Gr. *cirurgia* : chirurgie 1, 73
 hendeling : overeind, niet op zijn plaats (?); het woord is mij niet van elders bekend 21
 hokkende : met hoeken en kanten, gekarteld 8
 huts : schud 61

I

incurabel : ongeneeslijk 38

J

jeiunium : *Lat.* dikke darm 35
 junctueren : gewrichten 49, 58, 79, 83, 96

K

kanebeen : sleutelbeen 91
 kleederkine : syn. van *wixkene* (zie aldaar) 27
 krijseling : onaangenaam, krassend, krijselend geluid 18

L

laden (water -) : waterzuchtig worden 72
 lanken : lendenen 58
 lauatorium : *Lat.* 'dats een wasschinge' 61

liesce : hersenvlies, *dura mater* of (en) *pia mater*. Vgl. ook *lise* 21
 liesst : zie hierboven 22
 lise : buikvlies. Vgl. ook *liesce* 69
 lombricos terrestres : *Lat.* aardwormen 56
 luferinge : misvorming (?). Het woord is mij niet van elders bekend 55
 luyct : sluit 34
 luyken(e) : sluiten 19, 34, 59, 62

M

maelgeten : loden of houten hamer 22
 malue : synoniem van *paple*. Zie aldaar 17
 maluwen : zie hierboven 43
 mastic(k) : hars verkregen uit *Pistacia lentiscus* L. 18, 87, 89
 materie : etter 16
 mel : *Lat.* honing 31, 32, 85
 melancolicus : persoon in wie, volgens de humorenleer, de melanchole overheerst 51
 menkinge : verminking 58
 metter hant : dadelijk 18
 micha : *Lat.* naam van zenuwen die van de hersenen in de ruggegraat komen. cf. Du Cange : *Mica* : 'Nervi cujusdam nomen'. Zie ook *spondilen* 67, 93
 mirtelen : gageel, mirtedoorn (*Myrica gale* L.). Syn. van *gagel* 15, 30
 misdoende : gebroken, schade berokkende 22
 mitigeren : verzachten, lenigen 97
 mommie : *Lat.* *mumia*, delen van genummifieerde lijken. 87
 mondificatijff : middel om wonden te reinigen (cf. *Lat.* *mundificare*) 16, 26, 32, 42, 61, 85

mondificatiue : zie hierboven 27, 31
 mundificatijff : zie *mondificatijff* 59
 muskelen : spieren 4, 35, 56, 58, 60, 79

N

nader : dichter 83
 naerhede : nabijheid 57, 92
 nainge : het genaaide 55
 nauwe : met moeite, nauwelijks 74
 nederstede : onderste plaats, deel 9
 netten : nat maken 31
 nettent : het nat maken 25

O

olibani : *Lat.* gen. van *olibanum* : grote wierookkorrels (*oleum libani*) 10
 olium : *Lat.* olie 87
 omprostonos : zie *emperistonos* 34
 onder rotten : van onder rot worden (?) 39
 ontset : ontwricht 93
 ontweege : scheure 22
 opoponac : *Lat.* opoponax, sap van *Opoponax hispidum* Griseb. 38
 ontsettinge : ontwrichting 96
 ordineerine : voor te schrijven 50
 organice : een levensbelangrijke ader 57

P

palpebren : *Lat.* *polpebrae*, oogleden 7
 panneelen : bepaalde delen van het lichaam; preciese betekenis is niet duidelijk
 4

pape : papple, malva, syn. van *malue* (*Althaea officinalis* L.) 17
 pappelen : zie hierboven 43
 peke : pik 92
 peluwent : het ondersteunende met een *peluw*, kussen 94
 pia mater : *Lat.* het binnenste van de twee vliezen waarin de hersenen gevat zijn 29
 peniden : suiker, gekookt in gerstwater, geklaard en gekristalliseerd 64
 pierwormen : aardwormen 56
 pigmente : een drank van honing, wijn en specerijen 66
 pincen : tangen 21
 pistele : oksel 83
 plumaciolen : syn. van *cusseneelen*. Zie aldaar 15
 plumatiolen : zie hierboven 59
 porren : poriën? 72
 porringe : beweging, beroering 66
 prepucio : *Lat.* abl. van *prepucium* 76
 prepucium : *Lat.* *praepucium*, voorhuid; hier wel als syn. van *vede* bedoeld. 75
 prop(e)re : eigen, gepaste 50, 52
 pultes : pleisters 16, 17, 30, 31
 putrefacie : verzwering met etterafscheiding. Cf. *Lat.* putrefacio 47

R

restauracie : heling, genezing 94
 rosaet : adj. van rozen (bladeren) 25, 26, 27, 31, 32, 41, 42, 86
 rosarum : *Lat.* gen. mv. van rozen 76, 85, 97, 98
 rostralen : In de tekst verklaard als 'dats des achtersten focille' : achterste been van de voorarm 96

ruhede : oneffenheid 13
 ruptorien : zalf of pleisters die doen openbreken 40

S

sangwineus : persoon, in wie, volgens de humorenleer, het bloed (*Lat. sanguis*) overheerst 51
 schenkel (arm -) : been van de arm 94, 95
 schenkelen : scheenbeen 88
 schotemael : met scheuten 11
 scrooden : banden, zwachtels 91
 sijndael : fijn linnen, neteldoek, ook wel zijde 25
 sincopin : bezwijming, flauwte 65
 slecht :
 1) zacht, gaar 30, 32
 2) zachtjes 11

 slechte : simpele, eenvoudige 23
 slechteling : zachtjes 10
 spondilen : wervels van hals en rug (*Lat. spondiliae*) 67, 93; - van micha : halswervels; zie ook *micha* 56, 57
 stede : stijf 34
 stoppe(n) : pluksel 15, 31
 stuckinge : oneffenheden 14

T

tafelen : de twee beenderlagen boven de hersenen 13
 tangen lauatorien : soort tangen; sijn. voor *pincen*? 21
 teken : aardwormen 56
 terbentijne : terpentijn 92
 termentijn : zie hierboven 31
 terra cigillata : *Lat. terra sigillata*, een roodbruine, ijzerhoudende leemsoort die als koeken, met een zegel als handelsmerk te koop waren 41

terra sigillata : zie hierboven 25
 tethanus : de ergste van de drie soorten spasma 34
 tghefrutsurde : het gekwetste 30
 thetanos : zie *tethanus* 34
 thus : Lat. wierook 10
 tintel : roerstok of -staaf 31
 toeluijken : hetzelfde als *luijken*. Zie aldaar 66
 tracea arteria drijder cartillen : Lat. slagaders 35
 trepanen : instrument dat voor een trepanatie gebruikt wordt 22
 triacle : theriak, oorspronkelijk een tegengif, later tegen alle kwalen gebruikt
 geneesmiddel 38

U/V

vnguentum : *Lat.* zalf 18, 97; 40 groenen -, 77 - witten.

V

vac(k)e : stuk, deel dat van het lichaam geslagen is 12, 13, 14
 vede : mannelijk lid 75
 venegriec : zie *fenegrieck* 64
 vergeer : vergaar, breng samen 56
 verhoudene :er ophouden 10
 verlemphede : verlamming 57
 vitriool : zie *dragant* 50
 vlocx : vlug, snel 59
 vorke(n) : borstbeen 88, 91, 94, 95

W

wachede : vochtigheid 13
 wack : nat 4

wacken : vochtige medicijnen, het vochtige 5, 45, 50
 warke : zie *werc* 87, 91, 95
 wederstaende : niettegenstaande 50
 wege (beijde die -) : die weg van de adem en van de spijzen, d.i. ademhalings- en spijsverteringsstelsel 9
 wegebladeren : grote weegbree (*Plantago major* L.) of smalle weegbree (*P. lanceolata* L.) 77
 wendele : windsel 95
 werc(k) : pluksel van linnen of een andere stof 6, 9, 10
 wi(ec)ke(n) : subst. of ww. wiek, (een wonde) van een wiek voorzien 6, 9, 13, 25, 27, 30, 41, 54, 59, 61, 89
 wikens : gen. sg. van *wi(ec)ke(n)* 57
 wixkene : zie *wi(ec)ke(n)* 27

Y

ysophago : *Lat.* oesophagus, slokdarm 35